

PERCZEL MÓR AZ EMIGRÁCIÓBAN

Törökország

1849. augusztus 13-án délután, a világosi fegyverletétel óráiban Orsovánál, a Duna mentén egy néhány lovasból álló kis csapat lépte át Magyarország határát. Élükön Perczel Mór tábornok és öccse, Perczel Miklós ezredes haladt. A hazájuktól búcsút vevő honvédek még nem tudtak arról, hogy Kossuth Lajos két nappal korábban teljhatalommal ruházta fel Görgei Artúr tábornokot, és nem értesültek a fegyverletétel hírérl sem. A nem egészen egy éve kirobbant magyar szabadságharc kimenetele felől azonban az előző hetek eseményeinek ismeretében nem voltak kételyeik.¹

Kossuth július 29-én Szegeden leváltotta Perczel Mórt a közép-tiszai hadsereg éléről, pedig korábban fővezérré történő kinevezését is fontolgatta. A leváltás oka az volt, hogy Perczel botrányos jelenetet rendezett az aznapi összevont miniszter- és haditanácson. A harmincnyolcadik évében járó tábornok dühét az váltotta ki, hogy öccsét, Miklóst a kormány az aradi várparancsnoki tisztségről való lemondásra kényszerítette, mert súlyos hatásköri vitába keveredett a vár főfelügyelőjével, Damjanich János tábornokkal.² A következő napokban az osztrák és orosz erők támadásától szorongatott honvédseregek egyre reménytelenebb helyzetbe kerültek, ezért a Perczel-testvérek augusztus 5-én Aradon búcsút vettek feleségeiktől, majd Törökország felé indultak.³

Ekkor már Aradon volt a kormány székhelye, mert Szeged három nappal korábban a császári erők kezére került, és a Julius Haynau táborszernagy vezette osztrák sereg éppen augusztus 5-én mért Szőregnél vereséget a Henryk Dembiński altábornagy parancsnoksága alatt álló magyar főerőkre. A kormány még aznap megkezdte a bankjegynyomda, a fegyvergyár, valamint a hadszer- és ruházati raktárak átszállítását Aradról délebbre, a Temes partján fekvő Lugosra.

A Perczel-testvérek, akik az augusztus 5-éről 6-ára virradó éjszakát egy Maros menti fogadó nyitott fészere alatt töltötték, szemtanúi voltak a szőregi vereséget követő menekülésnek. „Egyes csapatok különféle ezredekéből, málhás szekerek mindennemű hadikészlettel, utóbb a bankoprés gépeivel rakott kocsik, mind kétségbeesett sietséggel rohan a híd

¹ *Imrefi [Makay Sándor]: A magyar menekültek Törökországban: ismeretlen adatok az 1849-ki emigratio történetéhez.* Pest, 1850. 8–9. o.; *Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes: Naplóm az emigrációból.* I–II. köt. Szerk.: *Závodszy Géza.* Budapest, 1977–1979. (A továbbiakban: *Perczel: Naplóm I–II.*) I. 28–29. o.; A nyomtatásban megjelent mű válogatás, az eredeti kézirat lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSzK Kt.) Quart. Hung. 3185. A továbbiakban a kéziratári jelzetre csak azokban az esetekben hivatkozunk, ha nyomtatásban meg nem jelent részről van szó. A válogatás szempontjainak kritikáját lásd: *Hermann Róbert: Bevezetés a történeti delfinológiába, avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása. Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: *HK*), 2008/3–4. 551–552. o.

² *Csikány Tamás: Arad az 1848/49-es szabadságharcban.* In: *Az aradi vár története.* Budapest, 1998. 150–151. o.; *Hermann Róbert: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei.* Budapest, 2007. 319. o.

³ *Perczel: Naplóm I.* 19. o.

felé. Irtózatos látvány! Most egymásba tódulva megtorlódik a roppant tömeg, átkozódás, szidás, asszonyok, gyermekek sikoltása, sírása tölti meg a levegőt, itt-ott egy-egy kocsi fordul föl, és mindenestől dül a vízbe, senki sem ügyel rá, senki sem nyújt mentő kezet, mindenki csak át iparkodik, mert már nem messze az orosz sereg. A keskeny pontonhíd majd leroskad a temérdek kocsi hosszú sorának terhe alatt” – jegyezte fel naplójába Perczel Miklós.⁴

Augusztus 8-án a Temesvár közelében található Rékason az Erdélyből érkező Józef Bem altábornagy látogatta meg Perczel Mórt. Bem, akit Kossuth előzőleg a honvédcsapatok fővezérévé nevezett ki, felkérte Perczel tábornokot, hogy egy hadtest élén vegyen részt a további hadműveletekben. Perczel a hadtest vezényletét nem vállalta el, de segítségét ajánlva Bemnek kész volt részt venni a harcokban. Bem serege másnap egyesült Dembiński Temesvár felé hátráló csapataival, és megtámadta a Haynau vezette császáriakat. A honvéd főszereg széthullását eredményező vereség után a két Perczel kíséretével együtt folytatta útját Törökország felé, így érkezett meg augusztus 13-án Lugos, Karánsebes, Szlatina, Mehádia és Herkulesfürdő érintésével Orsovára.⁵

Perczel Mór és társai Orsovát elhagyva három napig semleges határterületen tábo-roztak, a szabad ég alatt. Az augusztusi hőséget a Dunában való fürdéssel enyhítették, és közben feszülten várták a híreket. Mielőtt Törökország földjére menekültek volna, biztos értesülést akartak szerezni a szabadságharc lezárultáról. Ugyanakkor meg akarták tudni azt is, hogyan bánnának velük a török hatóságok. A hazából napról napra több menekült érkezett, akik hírt hoztak Kossuth lemondásáról és a főhatalmat átvevő Görgei fegyverletételi szándékairól. A török határőr sereg tisztjei pedig felkeresték Perczel tábornokot, szívélyesen felajánlották neki szolgálatukat, és biztosították őt a szultán pártfogásáról.⁶

Augusztus 16-án Perczel Mór és kísérete török területre ment. Noha a határőröktől kapott ígérek meglehetősen bizonytalanok voltak, annyit azért nyilvánvalóvá tettek, hogy a Balkán szinte teljes területét és a Közel-Kelet jelentős részét magában foglaló, de politikai–katonai erejét tekintve már gyenge Oszmán Birodalom nem fogja ellenségként kezelni a magyar menekülőket. A Kossuth lemondásáról és Görgei terveiről szóló hírek pedig nem sok kétséget hagytak afelől, hogy a szabadságharc lényegében véget ért. A bécsi udvar megtorlással kapcsolatos szándékait még nem ismerhették a honvédek, Perczel tábornoknak azonban mindenképpen számolnia kellett azzal, hogy a hazában halálbüntetés várna rá. A meneküléssel mégsem pusztán az életét mentette, hanem számos honfitársához hasonlóan a szabadságharc újrakezdésének lehetőségét is biztosítani remélte ezzel a lépésével.

A török katonák a határátlépés napján a havasalföldi Turnu-Severin „vesztglőintézetébe” kísérték a magyar menekülteket, mivel a járványok terjedése elleni védekezésnek a korban szokásos módja, a néhány napig történő elkülönítés alól ők sem mentesülhettek. Perczelék érkezésekor már itt tartózkodott Dembiński és a Szemere-kormány külügyi-

⁴ *Perczel*: Naplóm I. 19–20. o.

⁵ *Perczel*: Naplóm I. 21–28. o.

⁶ *Perczel*: Naplóm I. 28–30. o.; *Egressy Gábor* törökországi naplója: 1849–1850. Pest, 1851. 12. o. (A nyomtatott szöveggel nem teljesen egyező kézirat: OSzK Kt. Fol. Hung. 1227. *Egressy Gábor*: Törökországi emléklapok. 1849/50. 18.); *Imrefi*: i. m. 12. o.; *L. K. [Lázár Kálmán]*: Magyar menekvők Törökföldön. Kolozsvár, 1850. 12–13. o.

nisztere, Batthyány Kázmér gróf is, augusztus 18-án pedig megérkezett Kossuth Lajos. Ugyanezen a napon egy román hivatalnok meghozta a világosi fegyverletétel híret.⁷

Turnu-Severinből a török katonák augusztus 21-én a Duna mentén Kalafat városába kísérték Perczeléket és harcostársaikát, majd onnan hajóval a szemközti parton, bolgár területen fekvő Vidinbe vitték őket. A nagy erődítménnyel és számos mecsettel büszkélkedő városban a pasa fogadta a legtekintélyesebb menekülteket – köztük a Perczel-testvéreket –, majd egy belvárosi fogadóban szállásolta el őket. A magyar, valamint a szabadságharcban részt vevő lengyel és olasz menekültek, továbbá a velük lévő családtagjaik száma szeptember elejére összesen valamivel ötezer fölé nőtt.⁸ Többségük Vidin mellett, sátortáborban lakott, borzasztó körülmények közt, az éhhalál és a kolera fenyegető árnyékában. Irigykedve gondoltak a várnegyedben elszállásolt vezetőkre, akik viszont korántsem voltak elégedettek koszos, bűdös és éjszakánként a kóbor kutyák ugatásától hangos lakhelyükkel.⁹

A Perczel-testvéreket azonban, ahogyan valószínűleg a szabadságharc többi menekülésre kényszerült vezetőjét is, a testi kényelmetlenségeknél jobban nyomasztotta a szabadságharc vereségének közeli, tragikus élménye, a hazában hagyott szeretteik sorsa iránti aggodás és jövőjük bizonytalansága. A török hivatalnokok viselkedése sajátos kettőséget mutatott. Egyfelől igyekeztek szívélyes vendéglátónak mutatkozni, tiszteletükről és együttérzésükről biztosították a menekültek vezetőit, másfelől viszont nem hagytak kétséget afelől, hogy „vendégeik” foglyok. A menekültek az Isztambulból hetente egyszer érkező hírekből szeptember elején tudomást szereztek arról, hogy Ausztria és Oroszország

⁷ *Perczel*: Naplóm I. 30–35. o.; *Egressy*: i. m. 17–18. o.; *Imrefi*: i. m. 15–16. o.; *L. K.*: i. m. 27–28. o. Vö.: *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban. Budapest, 1927. I. köt. 34–35. o.; *Csorba György*: Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. *HK*, 1999/2. 2. o.

⁸ Makay Sándor, aki a szabadságharc idején Krassó-Szörény megye alispánja volt és 1849 augusztusában Törökországba menekült, majd hamarosan visszatért Magyarországra, Imrefi álmében 1850-ben Pesten jelentette meg törökországi naplóját. Ebben 1849. szeptember elejére vonatkozóan a következő adatokat közölte a menekültek számát illetően: 3400 magyar honvéd, 40 polgári személy, 60 nő, 800 lengyel, 500 német (?), 400 olasz (összesen: 5200 fő). (*Imrefi*: i. m. 50. o.) A szabadságharc idején Bem seregében harcoló, majd szintén Törökországba emigráló Veress Sándor 1878-ban megjelent könyvében nagyjából ugyanerre az időpontra 3341 magyar honvédet, 231 polgári személyt, 114 nőt és gyermeket, 1200 lengyelt és 700 olaszt említ (összesen: 5586 fő). (*Veress Sándor*: A magyar emigratio a Keleten. Budapest, 1878. I. köt. 128. o.) Az isztambuli angol követ, Stratford Canning 1849. szeptember 25-én kelt jelentésében azt állította, hogy 3615 magyar, 738 lengyel és 493 olasz tartózkodik a vidini táborban (összesen: 4846 fő, ez azonban nem biztos, hogy tartalmazza a családtagok létszámát). (*Csorba Gy.*: i. m. 3. o.) Az adatok ellenőrzését a hivatalos névjegyzék hiányán kívül az is nehezíti, hogy a menekültek száma napról napra változott. Egyfelől folyamatosan érkeztek újabb menekültek, másfelől sokan megszöktek a táborból, illetve több százán meghaltak az éhség és a kolera következtében a vidini tartózkodás idején. További források szerint az osztrák agitáció következtében 2732 vagy 2760 magyar hazatért októberben (*Csorba Gy.*: i. m. 4. o.; *Perczel*: Naplóm I. 51. o.). Később a Sumlában tartózkodó magyarok létszáma 492 fő volt (*Hajnal*: i. m. I. 679–683. o. A sumlai magyar emigráció névjegyzéke). Figyelembe véve az időközben elszöktek és elhunytak, valamint az olasz és a lengyel légio tagjainak létszámát, hihetőnek tűnik, hogy szeptember elején valamivel több mint 5000 menekült tartózkodott Vidinben.

⁹ *Perczel*: Naplóm I. 35–40. o.; *Imrefi*: i. m. 50–53. o.; *L. K.*: i. m. 35–37. o.; *Kinizsi István*: A „Sánta Huszár” naplója. Történelmi emlékek az 1848–1849-es magyar szabadságharc katonáinak emigrációs életéből. Veress Endre nyomán s. a. r., előszó, jegyzetek: *Sebestyén Mihály*. Marosvásárhely, 1999. 21–25. o.

kiadatásukat követeli a szultántól és a kormánytól, akik ezt megtagadták, noha a szultáni tanács többsége ennek ellenkezőjét javasolta.¹⁰

A bécsi és a szentpétervári vezetés már a világosi fegyverletételt követő napokban az isztambuli kormány tudára adta, hogy a XVIII. században vívott osztrák–török, illetve orosz–török háborúkat lezáró békeszerződések értelmében elvárja a menekültek kiadását. A törökök tartottak az oroszok fegyveres támadásától, és ennek szerepe volt abban, hogy a menekülteket a Duna jobb partjára vitték, majd seregeket vontak össze Vidin körül. Európa két vezető hatalma, Anglia és Franciaország ugyanakkor ellenezte a kiadást, és katonai segítséget helyezett kilátásba a törököknek az osztrák és orosz háborús fenyegetésekkel szemben. Lord Henry Palmerston angol külügyminiszter és Louis Napoléon francia köztársasági elnök, akik korábban nem ismerték el a független Magyarországot és nem támogatták annak szabadságharcát, hazájuk közvéleményének nyomására igyekeztek legalább mérsékelni a magyarokkal szembeni megtorlást.¹¹

A jövővel kapcsolatos bizonytalanságot tovább erősítette az a levél, amelyet Kossuth szeptember 19-én kapott Isztambulból Andrassy Gyulától, és amelynek tartalmát menekülttársaival is megosztotta. A fiatal gróf, akit a kormányzó még 1849 májusában bízott meg a független Magyarország keleti képviselésével, világossá tette, hogy a nemzetközi diplomácia, illetve a török belpolitika küzdelmeinek eredménye egyelőre nem jósolható meg. Ugyanakkor tolmácsolta a török vezetés ajánlatát: aki iszlám hitre tér, a szultán alattvalójaként minden körülmények közt védelmet élvez.¹²

A török ajánlatot a menekültek többsége megütközéssel fogadta. Az ő szemükben a keresztény vallás elhagyása nemcsak hitük, de hazájuk megtagadását is jelentette. Aki iszlám vallásra tért, az korabeli kifejezéssel élve „törökké lett”. Perczel Miklós a következőket jegyezte fel naplójába: „Móric és én legelől elhatározottan kijelentettük, hogy bármi vár is ránk, múltunkat ily gyávaságot áruló tettel nem fogjuk beszennyezni”. Hasonlóképpen gondolkodott a kérdésről Kossuth, Mészáros, Dembiński és Batthyány Kázmér is.¹³

Nem mindenki utasította el azonban az ajánlatot, ami nemcsak menekvést ígért az átérőknek, de a tiszteknek a török seregben történő alkalmazást is. Ez utóbbi azért lehetett különösen fontos, mert már ekkor sokan számoltak az orosz–török háború kirobbanásának lehetőségével, amelyhez a „casus bellit” akár a magyar, lengyel és olasz menekültek sorsa körül kialakult vita is megeremthette volna. Ennek ismeretében érthető meg a Magyarországról augusztus végén súlyos sérülésekkel Vidinbe érkező Bem döntése az iszlám hitre való áttérésről. Őt ráadásul lengyel származása és az 1830–31. évi lengyel szabadságharcban való részvétele miatt különösen fenyegette az oroszok követelése. Hozzá hasonlóan cselekedett még nagyjából háromszáz menekült. A renegátokat hamarosan török laktanyába vitték, és a rangjuknak megfelelő zsoldot utaltak ki számukra.¹⁴

¹⁰ Perczel: Naplóm I. 42. o.

¹¹ Hajnal: i. m. I. 133–181. o.; Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849–1867. Budapest, 1984. 32. o.; Csorba Gy.: i. m. 3–4. o. Az oroszok az 1774-es kücsük-kajnardzsi, az osztrákok pedig az 1718-as pozsareváci, valamint az 1739-es belgrádi békére hivatkoztak a kiadás követelésekor.

¹² Hajnal: i. m. 468–470. o. Andrassy–Kossuth, 1850. szeptember 11.; Perczel: Naplóm I. 43–45. o. Vö.: Hajnal: i. m. 182. o.; Lukács: i. m. 33. o.; Csorba Gy.: i. m. 3–4. o.

¹³ Perczel: Naplóm I. 46. o.; Mészáros Lázár Törökországi naplója, 1849–1850. Szerk.: Ács Tibor. A török–magyar szótárt gondozta: Dobrovits Mihály. Budapest, 1999. (A továbbiakban: Mészáros: Napló.) 31. o.

¹⁴ Perczel: Naplóm I. 46. o. Vö.: Hajnal: i. m. 134–153. o.; Lukács: i. m. 33. o.

Kossuth élesen támadta Bemet és a többi áttérőt. A volt kormányzó nemcsak erkölcsi, de politikai kérdésként is kezelte az ügyet, mert a várható háborúra tekintettel fontosnak tartotta az emigráció egységének fenntartását.¹⁵ A menekültek egységét azonban hamarosan sokkal jelentősebb mértékben kezdte ki egy másik esemény. A bécsi kormányzat előbb titkos ügynökein, majd a Vidinbe küldött Franz von Hauslab tábornokon keresztül igyekezett hazatérésre ösztönözni a menekülteket. Hauslab október 12. és 21. között tartózkodott a Duna-parti bolgár városban, és a közkatonáknak amnesztiát ígérve toborozta a hazájukba visszatérni kívánókat, akiknek azonban otthon kényszersorozás alá kellett vetniük magukat. A tisztek csak akkor számíthattak amnesztiára, ha „nem követtek el bűnt az uralkodóház ellen,” és ők is közkatonaként kellett, hogy beálljanak a császári seregbe. Az osztrák tábornok törekvései elsősorban az amúgy is nyomorúságos körülmények között tengődő alacsonyabb rangú menekültek körében jártak nagy sikerrel.

Perczel Mór – a többi magas rangú menekülthez hasonlóan – természetesen nem gondolhatott a hazatérésre, bármennyire is aggasztotta otthon hagyott családtagjai, különösen felesége és három kisgyermek sorsa. Ugyanakkor Kossuthal ellentétben nem ítélte el azokat, akik a Magyarországra való visszaút mellett döntöttek, mert elfogadta személyes indokaikat és mert valószínűtlennek tartotta, hogy törökországi fogságuk alatt lehetőségük nyílik a háború újrakezdésére. Hauslabnak végül nagyjából háromezer embert sikerült rábírnia a Magyarországra való visszatérésre.¹⁶ Néhány tiszt kivételével még az sem tántorította el szándékuktól a hazatérőket, hogy október 18-án biztos értesüléseket szereztek az október 6-án Aradon és Pesten történt kivégzésekről.¹⁷

A tragikus hír a korábbiaknál is fájdalmasabbá tette azt a legtöbb menekültet állandóan gyötrő kérdést, hogy mi vezetett a szabadságharc vereségéhez. Kossuth szeptember 12-én írt, *A követekhez és politikai agensekhez Angol- és Franciaországban* címet viselő emlékiratában, mely vidini levélként vált ismertté, Görgei árulását nevezte a vereség fő okának. Perczel már a szabadságharc alatt árulónak tartotta Görgeit, akit legfőbb vetélytársának tekintett. Azonban legalább ennyire hibáztatta a vereségért azokat, akik rossz döntéseikkel lehetővé tették Görgei szándékainak érvényesülését és őt háttérbe szorították. Vallásos hittel hitt abban, hogy ő az Úr kiválasztottja, aki megmenthette volna a hazát, ezért mellőzését az egész nemzet ellen elkövetett bűnnek tekintette. Indulatos természetéből adódóan már a forradalom és szabadságharc idején is mindent elsőprő szenvedéllyel támadta 1848–49 több politikai és katonai vezetőjét, különösen Kossuthot, és a vereség csak tovább növelte dühét, mivel beigazolódni látta jóslatait.¹⁸

Október közepén valamelyest javított a Perczel-testvérek helyzetén, hogy kíséretükkel együtt kényelmesebb szállásra költözhettek. Ekkor már majdnem három hete tudták, hogy a török kormány nem adja ki őket, mert az Oroszország megerősödésétől tartó és a tenger-szorosok hajózhatósága miatt aggódó Anglia és Franciaország egyértelmű támogatásáról

¹⁵ *Hajnal*: i. m. 486–489. o. Kossuth–Andrássy, 1849. szeptember 20.; *Veress*: i. m. I. 33–38. o. Vö.: *Hajnal*: i. m. 139. o.

¹⁶ *Perczel*: Naplóm I. 48–51. o.; *Kinižsi*: i. m. 25–29. o. Vö.: *Hajnal*: i. m. 154–164. o.; *Lukács*: i. m. 34. o.; *Csorba Gy.*: i. m. 4. o.

¹⁷ *Perczel*: Naplóm I. 50–51. o.

¹⁸ *Kosáry Domokos*: Perczel Mór feljegyzései. *Századok*, 1937/7–8. 312–317. o.; *Uő.*: A Görgey-kérdés története. Budapest, 1994. I. köt. 135. o. Szilágyi Sándor, az ifjú lapszerkesztő és történész már 1850-ben a következőket írta Perczélről: „Rögeszméje volt, hogy az ellene szőtt ármányok daczára a hazát ő mentendi meg.” *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom férfiai 1848/49-ből. Pest 1850. 55. o.

biztosította Isztambul az orosz támadás esetére. Hauslab kiküldése szintén azt jelezte, hogy a bécsi kormányzat lemondott a kiadatás követeléséről.

Ugyanakkor az is világossá vált a menekültek számára, hogy az orosz és osztrák nyomás miatt fogságuk egyelőre nem ér véget és a törökök internálni fogják őket egy, a birodalom határaitól távolabb eső helyre. Az isztambuli osztrák követ eredetileg legalább öt évre szóló internálást követelt kormánya nevében, a diplomáciai alkudozások végén azonban nem határoztak meg konkrét időtartamot, viszont Ausztria beleegyezéséhez kötötték az internáltak szabadon bocsátását.¹⁹

Bár a Perczel-testvérek arra számítottak, hogy a telet még Vidinben töltik, október 26-án a török kormány rendeletben tudatta a magyar és a lengyel menekültekkel a bolgár tartomány másik székhelyére, a Fekete-tengerhez közelebb található Sumlába való átszállításukat. Az olasz légió tagjait október végén a Dardanellák partján fekvő Gallipoliba (Gelibolu) szállították, ők a következő évben hazatérhettek Itáliába.²⁰

Október 28-án Kossuth levélben szólította fel Perczel tábornokot, hogy írja össze kísé-
rőit és másnap vegye át tőle a török kormány által neki kiutalt pénzt.²¹ A magyar menekültek – köztük a két Perczel hét kísé-
rőjével –, október 31-én, több mint kéthavi tartózkodás után elhagyták Vidint és eleinte a Duna mentén haladva, majd a Kis-Balkán-hegységen átkelve kelet felé lovagoltak. A nagyjából ötszáz menekültet²² háromszáz török katona őrizte. A vezetők, így a Perczel-testvérek is útközben elhagyták a menekültek lassabban haladó többségét, és november 21-én megérkeztek Sumlába (Sumenbe).²³

Perczelék először a gyalogsági laktanya büdös, füstös szobájában kaptak szállást, majd két hét után egy tágas, de hideg városi házba költözhetek. A két testvér két szolgálatkész kísé-
rővel és egy barátal osztotta meg lakhelyét. Az egyik kísé-
rő, egy Bereczky nevű honvéd, a Tolna megyei Kölesd jegyzőjének, a Perczel-család hívének fia volt. A másik kísé-
rő, Halász József őrnagy, aki Perczelékhez hasonlóan Tolna megyei nemesi családból származott, a szabadságharc alatt Perczel Mór mindenkori seregének főpénztárnokaként szolgált. A barát, a komáromi vár egykori erődítési igazgatója, Thaly Zsigmond alezredes csak Sumlában csatlakozott Perczelékhez. A Komárom megyei birtokos, akit Perczel valószínűleg felesége családjá révén ismert meg még a reformkorban, Komárom kapitulá-
ciója után hagyta el az országot.²⁴ Bár a komáromi kapitulánsok útlevele Hamburgba szólt, Thaly inkább úgy döntött, Törökországba szökik a Perczel-testvérek után.²⁵

¹⁹ Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I–III. köt. Budapest, 1940–1948. I. 1–3. o.

²⁰ Perczel: Naplóm I. 50–52. o. Vö.: Hajnal: i. m. 259–269. o.; Lukács: i. m. 32–34. o.; Csorba Gy.: i. m. 4. o.; Az olasz légió szabadságharc alatti szerepéről: Pete László: Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban. Debrecen, 1999.

²¹ OSzK Kt. Fond 89/83. Kossuth–Perczel, 1849. október 28.

²² Hajnal: i. m. 679–683. o.

²³ Perczel: Naplóm I. 57–74. o.; Egressy: i. m. 81–104. o. (OSzK Kt. Fol. Hung. 1227. 157.); László Károly: Katonai életéből: napló, 1848. szeptember 25-e és 1851. szeptember 10-e között. S. a. r.: Pordán Ildikó. Budapest, 2001. 15–16. o.; Mészáros: Napló 31–32. o. Vö.: Hajnal: i. m. 259–269. o.; Lukács: i. m. 36. o.; Csorba Gy.: i. m. 4. o.

²⁴ Perczel: Naplóm I. 57., 77–78. o.; Halász életrajzi adataihoz: Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 370. o.; Thaly életrajzi adataihoz: uo. 677. o.; Pálmány Béla – Hermann Róbert: Thaly Zsigmond. In: Az 1848–49. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Budapest, 2002. 903–905. o.

²⁵ Vö.: Jánossy: i. m. I. 407. o.²⁶ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 161. f.; Perczel: Naplóm I. 77–78. o.

Amíg az időjárás engedte, Perczelék igyekeztek minden nap kilovagolni, a tél beállta után azonban kénytelenek voltak házukba húzódva élni. Hatalmas bundákba burkolóztak, látta vendégül barátait, kártyáztak és kávéztak. A forradalom és szabadságharc egykori vezetői közül Kossuthal – a ritka hivatalos ügyeket leszámítva – egyáltalán nem érintkeztek, Mészárossal és Dembińskivel is csak néha-néha. Batthyány Kázmér időnként meglátogatta őket feleségével, de még a száműzetésben is igyekezett azt a távolságot megtartani tőlük, ami a mágnást a köznemesektől elválasztotta.²⁶

Perczelék mindennapjainak monotonitását eleinte csak ritkán törték meg a külvilágból érkező hírek. Ebből a szempontból is nagy eseményt jelentett Thaly november végi érkezése. A mérnökkari tiszt beszámolt Komárom ostromáról, nem titkolva meggyőződését, hogy Klapka György tábornok árulást követett el a vár átadásával.²⁷ Ugyancsak ő mesélte el, hogy Perczel Mór feleségét az osztrákok elfogták és a pozsonyi várbörtönbe zárták. A hazából történt menekülése óta ez volt az első és még hosszú hónapokig az utolsó hír, amit Perczel tábornok a családjáról kapott. Ő is, öccse is többször próbált kapcsolatba lépni otthon maradt szeretteikkel, de sikertelenül.²⁸

Az európai politika híreiről nagyjából 1849 legvégétől értesültek rendszeresen, és ebben jelentős szerepe volt a Belgrádban élő Zerffi Gusztávnak. Zerffi a reformkorban színesként, majd kormánypárti lapok újságírójaként kezdte pályafutását. A forradalom és szabadságharc idején viszont már a radikális *Der Ungarn* című újság szerkesztője lett, és 1849 első félévében a honvédseregben is szolgált számvevő századosként. Október végén még Vidinben látogatta meg Perczelt, akinek felajánlotta hogy Belgrádból hetente bulletineket, vagyis különböző európai lapok cikkei alapján készült jelentéseket küld. Perczel a felajánlást elfogadta, és nagyra becsülte a bő egy éven át, egészen 1851 januárjáig rendszeresen érkező beszámolókat, illetve Zerffinek az eseményekkel kapcsolatos véleményét is.

Zerffi akkoriban, amikor felajánlotta szolgálatát Perczelnek, az osztrák titkosrendőrség ügynöke lett. A tábornokkal való rendszeres levelezése nemcsak értékes hírekhez juttatta őt, hanem azt is lehetővé tette számára, hogy Perczel közismert Kossuth-ellenességét kihasználva erősítse az emigráción belüli széthúzást és csökkentse a volt kormányzó tekintélyét. Ugyanakkor Alexander Bach belügyminiszter 1851 elején éppen azért távolította el őt Törökországból, mert gyanúsnak találta Perczellel kialakított szoros kapcsolatát.²⁹

²⁷ Thaly 1849 szeptemberében összeesküvést szőtt a vár átadásáról tárgyaló Klapka eltávolítására. Tervei lelepleződése után letartóztatták, de Klapka eltekintett felelősségre vonásától. *Bona*: Tábornokok, i. m. 677. o.

²⁸ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 147. f., 155. f.; *Perczel*: Naplóm I. 50–52. o.

²⁹ *Perczel*: Naplóm I. 52. o. Vö.: *Frank Tibor*: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Budapest, 1985. 46–55., 63–66. o. Frank Tibor szerint Zerffi 1849 novemberében lett az osztrák titkosrendőrség ügynöke. Ebben az esetben a Perczelnek október végén tett ajánlatát még őszinte baráti érzelmek motiválták, vagy – ami valószínűbbnek tűnik – ügynöki tevékenységének kezdetét korábbra kell tennünk. Zerffi egy évvel később hasonló felajánlást tett Kmety György tábornoknak is, aki akkor már Ismail pasa néven, a török sereg tisztjeként Aleppóban tartózkodott. MOL R 87. 2. t. Zerffi–Kmety, 1850. szeptember 18.

Perczel 1851 őszéig biztosan nem gyanakodott Zerffire,³⁰ akit régről ismert, és az 1848–49-ben hangoztatott radikális nézetei miatt hűséges tisztelőjének gondolt. Azzal azonban tisztában volt, hogy vannak a környezetében besúgók. Részben ezért sem kísérelt meg szökést, noha különböző személyek többször is felajánlották neki segítségüket.³¹ A forradalom és szabadságharc vezetői közül Szemere Bertalan miniszterelnöknek még 1849. augusztus végén sikerült elmenekülnie Törökországból több társával együtt.³² Ám éppen az ő szökése miatt, elkerülendő a diplomáciai bonyodalmakat, a török hatóságok a legtekintélyesebb menekülteket szigorúan őriztették. Perczel tábornokot Sumlában egy tiszt és hat legény kísérte mindenhová.³³

1849–50 tele feszültségekkel teli időszakot hozott a testileg és lelkileg elgyötört menekültek számára. Mindennaposá váltak a magyar és lengyel menekültek által többnyire ittas állapotban okozott kínos botrányok. „Alig múlik nap véres verekedés és párbaj nélkül” – jegyezte fel naplójába Perczel Miklós.³⁴ A rendbontások ügye ráadásul felszínre hozta Kossuth és Perczel tábornok ellentétét, ami a törökországi magyar menekültek közösségét megosztó indulatos vitához vezetett.

Perczel Mór 1848–49. során az első népképviselői országgyűlés radikális tagjaként és a honvédsereg tábornokaként több alkalommal is szenvedélyesen támadta Kossuthot politikai és katonai kérdésekben.³⁵ Ennek ellenére 1849. augusztus 23-án Vidinben elfogadta a menekültek határozatát, amely kiállt a volt kormányzó vezető szerepének fenntartása mellett.³⁶ November 17-én kelt levelében azonban Halim sumlai pasa – az említett határozatot felülírva – Perczelt nevezte ki az iszlám vallásra át nem tért magyarok parancsnokának. Egyúttal utasította őt arra, hogy készítse el a magyar menekültek névjegyzékét, feltüntetve azok Magyarországon szerzett legmagasabb rangját is, továbbá választasson pénztárnokot és egy hét fős „becsületi bíróságot”.³⁷

A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy Perczel kinevezése mögött Bem állt, aki az iszlám hitre való áttérése után Murat pasa néven lett a török hadsereg tisztje. Bem azért sürgette a török vezetőknél Perczel parancsnoki megbízatását, mert őt tartotta a leginkább alkalmasnak arra, hogy az általa közelinek vélt háború kirobbanása esetén a magyar me-

³⁰ 1851 őszén Perczel Miklósnak feltűnt Zerffi költekező életmódja, és az a tény, hogy mindenhová követi őket. *Perczel: Naplóm* II. 25–26. o. Vö.: *Frank, Zerffi* i. m. 83. o. Gyanúját valószínűleg megírta bátyjának, mert 1852 tavaszán már Perczel Mór is gyanakvón írt naplójában Zerffiről. („Hazaszeretet kényszeríti csillapítani magány keserűségem”. *Perczel Mór* naplója [1851–1852]. Közölte és a bevezetőt írta: *Csorba György. HK, 2007/3.* [A továbbiakban: *Perczel Mór* naplója.] 970. o.)

³¹ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 163. f., 167–168. f.; *Perczel: Naplóm* I. 46., 78. o. Perczeléknek még Vidinben tett szöktetési ajánlatot Gabriel Jasmagy, a Keleten működő osztrák kémiszervezet feje. (Jasmagyról: *Frank: Zerffi* i. m. 46. o.). Később Sumlában Thaly megszökött, és megpróbálta megszervezni Perczelék szöktetését, de végül elfogták a török hatóságok.

³² *Lukács: i. m.* 34. o.

³³ *Perczel: Naplóm* I. 78. o.

³⁴ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 167. f.

³⁵ A Perczel Mór 1848–49-es tevékenységére vonatkozó szakirodalom adatai: *Farkas Katalin: Perczel Mór és a honvédegyeleti mozgalom kibontakozása (1867–1868).* *HK, 2010/3.* 522–559. o. 11. és 12. j.; *Hermann Róbert: Perczel Mór levelei Csány László kormánybiztoshoz. Századok, 2011/3.* 655–686. o. 1. j.

³⁶ *Perczel: Naplóm* I. 38–39. o.

³⁷ OSzK Kt. Fond 89/213. Halim pasa–Perczel Mór, 1849. november 17.

nekülteket hazájuk felszabadítására vezesse.³⁸ Törekvéseiben emellett nyilvánvalóan szerepet játszottak a Kossuth személyével kapcsolatos ellenérzései is, amelyeket igen erőssé tett az iszlám hitre való áttérés miatt kirobbant vitájuk.³⁹ A pasává lett lengyel tábornok személyes találkozójuk során is arra biztatta Perczelt, hogy ne engedje Kossuthot főhatalmat gyakorolni a magyarok felett.⁴⁰

Perczelt, bár a szabadságharc alatt sokszor érezte méltatlanul mellőzöttnek magát, ekkor mégis kellemetlenül érintette parancsnoki kinevezése. Törökországi fogsága alatt ugyanis nem akart olyan szerepet vállalni, amely későbbi lehetőségeit szűkíthette. Mivel a háború közeli kirobbanásában nem hitt, hadvezéri ambícióit a szabadulás utáni időkre tartogatta. Ráadásul úgy gondolta, hogy a Kossuthal való vetélkedés árt a magyar szabadság ügyének, amit pedig előbbre helyezett személyes érzelmeinél. Emellett minden bizonnyal számot vetett azzal, hogy – noha Batthyány, Mészáros és Dembiński, ha más-más okból is, de hozzá hasonlóan ellenszenvvel viseltetett Kossuth iránt –, a menekültek többsége a volt kormányzót fogadja el vezérének.⁴¹ November 22-én magához hívatta Kossuthot, ismertette vele Halim pasa utasítását, de egyúttal világossá tette, hogy a parancsnoki megbízatást csak kényszerűségből fogadta el. Megállapodtak, hogy kezdeményezik egy választmány felállítását, amelynek élére Perczel Kossuthot jelöli.⁴²

November 24-én Perczel összehívta a menekülteket, és velük is tudatta a sumlai pasa rendelkezéseit. A gyűlésen megválasztották a 12 tagú választmányt, melynek elnöke Kossuth, alelnöke Batthyány Kázmér lett. Felállították a bíróságot is, amelynek élére Perczel Miklós került, továbbá katonai parancsnokot és pénztárost választottak. Egy héttel később, december elsején Kossuthnál választmányi ülést tartottak, ahol a török kormány által ettől kezdve havi rendszerességgel utalt fizetések ügye volt napirenden. Mivel az alacsonyabb rangú tisztek és a közlegények olyan kevés fizetést kaptak, amiből nem lehetett megélni, a menekültek vezetői jövedelmük egy részét az ő segélyezésükre ajánlották fel. Perczel havi juttatásának egyharmadát adta erre a célra.⁴³

Perczel és Kossuth tehát látszólag megállapodtak egymással a menekültek csoportjának irányításáról, valójában azonban továbbra is komoly feszültségek jellemezték kapcsolatukat. November 22-i találkozásuk alkalmával Kossuth kormányzónak nevezte magát, ami miatt Perczel indulatosan figyelmeztette őt, hogy e tisztségéről a szabadságharc végnapjaiban lemondott. Sokat sejtetett az is, hogy a Perczel-testvérek általában nem vettek részt a Kossuth lakhelyén hetente megtartott választmányi üléseken, kormányzói pecséttel ellátott levelét pedig bontatlanul visszaküldték.⁴⁴

Kossuth magatartása, bár nem volt mentes a hiúságtól, mégis egyértelműen politikai megfontolásokon alapult. Tisztában volt ugyanis vele, hogy mind a magyar, mind az európai közvélemény előtt az ő vezető szerepe és tekintélye ad súlyt a független Ma-

³⁸ OSzK Kt. Fond 89/194. Bem feljegyzése Perczel Mórról. A Bem iratait annak halála után átvevő Kmety György tábornok ezt a feljegyzést Halász Józsefen keresztül elküldte Perczelnek.

³⁹ *Egressy*: i. m. 108–110. o. (OSzK Kt. Fol. Hung. 1227. 193–196.)

⁴⁰ *Perczel*: Naplóm I. 77. o.

⁴¹ „A menekvők másodrendű egyénei, a nagy tömeg, vakon hódol!” Kossuthnak – írta naplójába Perczel Miklós 1849 karácsonyán. OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 161. f.

⁴² OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 142–145. f.

⁴³ *Perczel*: Naplóm I. 75. o.; *Kinizsi*: i. m. 36–37. o. *Vö.*: *Hajnal*: i. m. 269–270. o.; *Csorba Gy.*: i. m. 4. o.

⁴⁴ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 145. f., 155–156. f., 164. f.

gyarországgal kapcsolatos igényeknek. Perczel viszont, bármennyire is értette Kossuth személyének jelentőségét, úgy érezte, hogy a szabadságharc alatt elkövetett, a vereséghez szerinte nagymértékben hozzájáruló súlyos hibái miatt méltatlan erre a szerepre. Ilyen körülmények között csak idő kérdése volt, mikor robban ki nyílt viszály kettejük között.

1850. január 18-án néhány ittas magyar és lengyel menekült rátámadt a sumlai osztrák konzulátus épületére, puskájukból lövéseket adtak le, amit a török őrség viszonzott. Tragédia ugyan nem történt, de Halim pasa megelégtelte a menekültek rendbontásait, és elrendelte, hogy az alezredesnél alacsonyabb rangúak költözzenek be a laktanyába.⁴⁵ Rendeletét Perczel Mórnak adta át, aki azt kihirdető levelében egyúttal fel is oszlatta a választmányt, mert úgy gondolta, hogy Kossuth „bujtogatásai” nagymértékben hozzájárultak a rendbontásokhoz. Kossuth még aznap levélben válaszolt Perczelnek, és tudára adta, hogy lépését nem fogadja el, mert ő és a választmány tagjai megbízatásukat a menekültektől kapták. Egyúttal azt is közölte vele, hogy személyesen kérdezte meg Halim pasát, őt tartja-e a török kormány a magyar menekültek vezetőjének. Kérdésére igenlő választ kapott.

Perczel ezek után meglátogatta Halim pasát, aki biztosította őt, hogy továbbra is ő a magyar menekültek parancsnoka. A török vezető viselkedése nem segítette elő a helyzet tisztázását, ami a következő napon még jobban elmérgesedett. A menekültek Kossuth távollétében, de az ő javaslatát követve gyűlést tartottak, amelyen új bíróságot választottak. Névleg a további rendbontások megfékezése volt ezzel a céljuk, de valójában nyilvánvalóan Perczel Miklóst kívánták eltávolítani tisztségéből. Ugyanezen a gyűlésen határoztak arról is, hogy Perczel Mórtól többé nem fogadnak el semmilyen pénzbeli felajánlást. Perczel tábornok dühödöt levélben támadta Kossuthot, még azt is megemlítve, hogy sajnálja, amiért a szabadságharc alatt nem lövette őt főbe. A menekültek többsége azonban kitartott Kossuth mellett, így a Perczel-testvérek kénytelenek voltak visszavonulni.⁴⁶

A menekültek már nem sokkal Sumlára érkezésük után megtudták Andrássy Isztambulból küldött, 1849. november 19-én kelt leveléből, hogy a török kormány megállapodott a nagyhatalmakkal a magyar vezetők Ázsiába történő internálásáról. 1850 januárjában arról is értesültek, hogy a magyarokat a kis-ázsiai Kütahyába, a lengyeleket Máltára, az iszlám hitre áttért menekülteket pedig a szíriai Aleppóba fogják vinni, amint az időjárás azt lehetővé teszi.⁴⁷

1850. február 15-én összesen 44 menekült indult útnak Sumlából lovon és szekereken Kütahya felé. A magyar vezetők közül Kossuthot, Batthyány Kázmért, a két Perczelt, Szöllösy Ferencet, Kossuth titkárát, Asbóth Sándor alezredest és Gyurmán Adolfot, a szabadságharc alatt megjelenő Közlöny szerkesztőjét internálták, míg Mészáros saját kérésére ment velük. Az internáltak csoportjához három asszony is tartozott, mivel Batthyány Kázmérné Keglevich Augusztina grófnő és Gyurmán Adolfné Debreczeny Zsuzsanna még a szabadságharc végén Törökországba menekültek, Kossuth Lajosné Meszlényi Teréz pe-

⁴⁵ *Perczel*: Naplóm I. 81–82. o.

⁴⁶ *Hajnal*: i. m. 665–666. o. Perczel–Kossuth, 1850. január 18.; uo. 668–669. o. Perczel–Kossuth, 1850. január 19.; uo. 666. o. Kossuth–Perczel, 1850. január 18.; uo. 670–671. o. Kossuth az emigráció testületéhez, 1850. január 19. OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 174–177. f.; *László*: i. m. 35–37. o.; *Egressy*: i. m. 142–149. o. (OSzK Kt. Fol. Hung. 1227. 259–261.) László Károly Kossuth, Egressy Gábor Perczel híveként írta le az eseményeket.

⁴⁷ *Perczel*: Naplóm I. 74–75., 82. o.; *Hajnal*: i. m. 541–542. o. Andrássy–Kossuth, 1849. november 19. Vö.: *Lukács*: i. m. 38–39. o.; *Csorba Gy.*: i. m. 4–5. o.

dig 1850 januárjában érkezett Sumlába. A többiek az említettek – nagyrészt Kossuth – kíséretét alkották. A Perczel-fivérek egyetlen kísérője Halász József volt.⁴⁸

A menet három nap múlva Várnába érkezett, ahonnan másnap hadigőzös szállította őket tovább a Fekete-tengeren, majd a Boszporuszon át. A Márvány-tenger ázsiai partján fekvő Gemlik kikötőjében szálltak partra, és itt kötött ki a lovaikat szállító hajó is. Február 24-én hegyeken keresztül vezető rossz utakon indultak tovább a szárazföld belseje felé, és egy nap után megérkeztek a több mint százezer lakossal és jelentékeny gyógyfürdőkkel rendelkező kereskedővárosba, Brüsszába (Bursa). Itt bő egy hónapot töltöttek el, meglehetősen szűkös, kényelmetlen szálláson, miközben a nagyhatalmak újabb tárgyalásokat folytattak sorsukról.⁴⁹ Az Egyesült Államok ugyanis felajánlotta, hogy a menekülteket Amerikába szállítja, és ott letelepedést kínálnak nekik. A bécsi kormányzat azonban a birodalom jövője szempontjából biztonságosabbnak ítélte az internálást, mint a szabadság megadását egy mégoly távoli helyen is, és végül sikerült érvényesítenie akaratát.⁵⁰

A török kormány április elején utasítást adott továbbindulásukra. Hat napon keresztül haladtak kopár, hegyes vidékeken, míg végül április 12-én megérkeztek Kütahyába. Itt – a Batthyány-házaspár kivételével, akik a városban kaptak lakást – az internáltakat a város szélén épült laktanya felső emeleti szobáiban szállásolták el. A körülményekhez és korábbi törökországi tapasztalataikhoz képest viszonylag jó ellátást biztosítottak számukra: lakhelyük a korábbiaknál tisztább és csendesebb volt, havi rendszerességgel kényelmes megélhetést biztosító fizetést kaptak, és cselédek is rendelték szolgálatukra. A városba és környékére csak török katonák kíséretében járhattak ki. A Perczel-testvérek „háztartását” Halász József vezette.⁵¹

A Kütahyába való megérkezésüket követő hónapokban a külvilággal való érintkezéseik egyre intenzívebbé váltak. Rendszeresen és nagy érdeklődéssel tájékozódtak az európai hatalmi politika híreiről a hozzájuk érkező német és francia lapokból, valamint a bullettinekből. Hírlapi összefoglalókat nemcsak az 1850 augusztusában Belgrádból Isztambulba költöző Zerffitől kaptak, hanem egy Ukrajnában született lengyel emigráns írótól, Michał Czajkowskitól („Czajkától”) is, aki a francia kormány diplomáciai megbízottjaként tartózkodott a török fővárosban.

Nem kis keserőséggel olvasták az említett lapokban, hogy a nagyhatalmak kitűnő és emberséges kompromisszumként ünnepelték internálásukat. Csalódással tekintettek a Louis Bonaparte elnöksége alatt egyre konzervatívabb irányba tolódó francia politikára, és az óvatoskodó, a meglévő európai erőegyensúlyt megbonthatatlanak tekintő angol diplomáciára. Ezek a fejlemények nemcsak közeli szabadulásuk valószínűségét, de egy újabb magyar szabadságharc kirobbanásának esélyét is csökkentették.⁵²

A Sumlából Párizsba távozott Thaly Zsigmondnak köszönhetően a nyugati magyar emigrációról is kaptak híreket. Thaly számolt be például nekik arról, hogy Klapka György

⁴⁸ Perczel: *Naplóm* I. 85–86.; *Egressy*: i. m. 154. o. Vö.: *Hajnal*: i. m. 421–437. o.; *Lukács*: i. m. 38–39. o.

⁴⁹ Perczel: *Naplóm* I. 85–98. o.

⁵⁰ Jánossy: i. m. I. 1–3., 7–12. o.

⁵¹ Perczel: *Naplóm* I. 98–102. o.; *Kinizsi*: i. m. 50–51., 60–61. o.

⁵² Perczel: *Naplóm* I. 101., 104., 105., 107. o.

tábornok kiadta emlékiratait a szabadságharcról.⁵³ A komáromi vár egykori erődítési igazgatója, Klapka személyes ellensége, arra bízta a Perczel-fivéreket, hogy írják meg ők is visszaemlékezéseiket.⁵⁴ Perczel Mór készített is egy általa később „pongyola jegyzeteknek” minősített iratot,⁵⁵ de a forradalom és szabadságharc időszakáról szóló művet sem ekkor, sem később nem jelentetett meg. Perczel Miklós ugyan Thaly kérésére küldött egy bátyjáról szóló iratot Párizsba,⁵⁶ később pedig maga Perczel Mór adott egy önéletrajzi „írományt” Halásznak,⁵⁷ ezek közléséről azonban nincs tudomásunk. Perczel tábornok megkérte továbbá Gyurmánt, aki kicsapongó életmódja miatt gyakran szorult menekülttársai, köztük az ő segélyére, hogy írjon egy cikket védelmében, erre azonban nem került sor.⁵⁸

Perczel Mór szinte mindegyik, a forradalom és szabadságharc időszakáról szóló visszaemlékezés megjelenését mély sérelemként élte meg, mert úgy érezte, mások vagy elferdítették, vagy nem értékelték eléggé nagyra az ő tetteit.⁵⁹ Hogy miért nem szállt velük a nyilvánosság előtt vitába, arra Perczel Miklós adott egyfajta magyarázatot naplójában. Azzal érvelt, hogy nem voltak a kezükben olyan okmányok, amelyek egy komoly mű meg-

⁵³ Klapka az 1849 áprilisa és októbere közti, a főhadiszíntérre és Komárom védelmére vonatkozó emlékeit jelentette meg a német és az angol közönség számára. Ezekben az iratokban tehát még nem volt szó Perczel hadjáratairól. (Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849. Lipcse, 1850.; Memoirs of the War of Independence in Hungary. London, 1850.) Klapka 1851-ben megjelent emlékirata viszont már nagy terjedelemben foglalkozott Perczel katonai működésével is. (Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Lipcse, 1851. A művet részben Czetz János írta, de Klapka neve alatt jelent meg.)

⁵⁴ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 251. f.; *Perczel*: Naplóm I. 109–110. o.

⁵⁵ Mészáros 1851 januárjában arról számolt be Szemerének, hogy Perczel emlékiratot ír. *Szemer Bertalan leveleskönyve, 1849–1865*. S. a. r.: *Albert Gábor*. Budapest, 1999. (A továbbiakban: *Szemer*: *Leveleskönyv.*) 18–19. o. Mészáros–Szemeré, 1851. január 18.) A nagyrészt 1848. őszi eseményeket leíró kúthayai jegyzeteket Perczel 1884-ben kiegészítette, majd sajtó alá rendezés végett rábízta a függetlenségi szellemű *Veszprémi Ellenőr* című lap szerkesztőjére, Várkonyi Dezsőre. A *Veszprémi Ellenőr* 1899-ben, Perczel halálakor elkezdte közölni az emlékiratot, de annak támadó hangneme miatt hamarosan kénytelen volt abbahagyni a közlést. Az irat később a bécsi Kriegsarchívba került. *Kosáry*: i. m. 304–305. o.

⁵⁶ *Perczel*: Naplóm I. 109. o. Thalynek a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában (a továbbiakban: Ráday-levéltár) őrzött iratai közt található egy német nyelvű kézirat *Moritz Perczel als Politiker und Soldat. Nach authentischen Daten von Oberst Sigismund Thaly* címmel, ami Perczel reformkori és szabadságharc alatti tevékenységét írja le. Elképzelhető, hogy ez a Perczel Miklós által küldött szöveg alapján készült. Ráday-levéltár C/87. IV. cs.

⁵⁷ *Perczel Mór* naplója 959. o. Perczel keserűen jegyezte fel ezzel kapcsolatban a naplójába 1851 novemberében: „Halász csak egynehány fontos adatot életemből foglaló íromány átküldésével bízott meg általam és ezt is rosszul végzé.” Halásznak Thalyval együtt kellett volna átdolgoznia és kiadatnia az iratot, utóbbi azonban erre csak akkor lett volna hajlandó, ha Kossuthot támadó részeit kihagyják. OSzK Kt. Fond 89/137. Thaly–Perczel, 1851. július 15. Az irat Teleki László Perczelhez küldött levelei közt található.

⁵⁸ *Perczel Mór* naplója 959. o. A bejegyzésből nem derül ki, kivel vagy mivel szemben kellett volna Gyurmánnak megvédenie Perczelt.

⁵⁹ Perczel Miklós naplójának 1851. január 2-án keletkezett bejegyzésében „haszontalannak” minősítette Klapka emlékiratait, mert hiányosan és pontatlanul tárgyalta Perczel Mór hadjáratait, és Görgeit jeles embernek festette le. OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 327. f. – Jó okunk van azt feltételezni, hogy a művet Perczel Mór is olvasta, és öccséhez hasonlóan vélekedett róla. Thalynek ugyanis nevek említése nélkül azt írta 1850. december 30-án, hogy az eddig megjelent emlékiratok mind sértik őt. Ráday-levéltár, C/87. X. cs. Perczel–Thaly, 1850. december 30. Thaly felhívása mellett talán éppen ez ösztönözte őt arra, hogy elkezdje írni emlékiratait. Vö.: 54. j.

írásához elengedhetetlenek lettek volna.⁶⁰ Egy másik magyarázattal maga Perczel Mór szolgált egy jóval később keletkezett levelében: a szabadságharcos emlékek olyan erős indulatokat szabadítottak fel benne, amelyek meggátolták az írásban.⁶¹ Egy még később írt levelében viszont azzal magyarázta passzivitását, hogy nem akarta a haza hírnevét külföldönrontani.⁶²

A nagyhatalmi politikáról és a magyar emigráció belső viszonyairól érkező hírek mellett a hazából szerzett értesülések alkották a külvilággal való kapcsolat harmadik szálát. A kútahtyái internálás idején végre megindulhatott a levelezés a Perczel-fivérek és otthon maradt szeretteik közt, bár ekkor sem ért célhoz minden küldemény. Májusban mindketten kaptak levelet feleségüktől.⁶³ Júniusban Kútahtyába érkezett Perczel Miklós né Latinovits Hermina, aki 1849–50 telét Bonyhádon töltötte, a Perczel-kúriában. Ugyancsak júniusban a Kossuth gyermekeit Törökországba kísérő Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza, a volt kormányzó testvére, nemcsak levelet hozott Perczel Mórnak feleségétől, de dagerrotípiát is gyermekeiről. Perczel Mór és Miklós 12 testvérük közül Béla öccsükkel és Erzsébet húgukkal váltottak időről időre levelet.⁶⁴

Az említett utakon elsősorban családi hírek jutottak el hozzájuk. A megtorlásokról és az elnyomatásról a hírlapokból értesültek, rokonaik tudósítása azonban megerősítette őket abban, hogy az otthon maradtak is nehéz időket élnek.

A szabadságharc időszaka és az azt követő hónapok nemcsak Mór és Miklós menekülése miatt hoztak jelentős változást a népes Perczel-család életében.⁶⁵ A Perczel-fiúk közül még további hárman szolgáltak a honvédseregben. Perczel Ferenc százados elesett Buda ostrománál, Perczel Sándor őrnagy fogságba került, Perczel Pál századost pedig büntetesként besorozták az osztrák seregbe. A szabadságharc veresége után a 71 éves családfő, az idősebb Perczel Sándor Bécsbe költözött, a birtokok irányítását Bélára hagyta, aki a szabadságharc idején Tolna megye első alispánjának tisztségét töltötte be, és aki a legidősebb volt a Bonyhádon maradt fiúgyermekek közül. Ettől kezdve ő viselte gondját még hajadon húgainak is. 1850 tavaszára Sándor kiszabadult a fogságból, Pált pedig pénzért kiváltották a császári seregből.⁶⁶

Perczel Mór azonban még a Bonyhádról érkező híreknél is jobban várta feleségét,⁶⁷ aki egyik levelében megígérte, hogy amint a császári hatóságok engedélyezik számára,

⁶⁰ *Perczel*: Naplóm I. 109–110. o.

⁶¹ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina-gyűjtemény (a továbbiakban: Benedictina-gyűjtemény), BK 249/V.3. Perczel-Rónay, 1864. február 29. A Perczel-testvérektől eltérően Mészáros Lázár már Kútahtyában megírta visszaemlékezéseit. *Mészáros Lázár* emlékiratai. Közli: Szokoly Viktor. Pest, 1866–1867. I–II. köt. Keletkezésének és kiadásának történetéről: *Hermann*: Bevezetés i. m. 555–569. o.

⁶² MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1867. június 18.

⁶³ *Perczel*: Naplóm I. 105. o.

⁶⁴ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 237. f., 240. f., 278. f.; *Perczel*: Naplóm I. 105–106., 135. o.

⁶⁵ Perczel Mór szüleinek, Perczel Sándornak és Kajdácsey Erzsébetnek 21 gyermeke született. Közülük 1850-ben István, Imre, Etelka, Sándor, Mór, Miklós, Béla, Emília, Berta, Mária, Pál, László, Erzsébet és Ilona voltak még életben. Az édesanya már 1836-ban meghalt, Perczel Sándor ezt követően újra megnősült. A családra vonatkozó adatok: *Nagy Iván*: Magyarország nemesi családjai, címerük és leszármazási táblázataik. I–XIII. köt. Pest, 1857–1868. IX. 210–225. o.; *Dobos Gyula*: A Perczelek. Szekszárd, 2001. 185–195. o.

⁶⁶ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 233. f. Vö.: *Bona*: Tábornokok i. m. 564. o.; *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2009. II. köt. 199., 201. o.

⁶⁷ „...ha ő nem jő, a büdös kaszárnnyában harag, bú közt a telet alig tudandom kiélni. Ő eszem, éltem mentője” – írta később naplójába feleségéről Perczel Mór. *Perczel Mór* naplója 951. o.

férje után utazik Törökországba. Végül szeptember 22-én érkezett meg, lóháton, a lova két oldalára erősített kosarakban két bőrig ázott kisgyermekével.⁶⁸

Perczel Mórné, született nagybócsai Sárközy Júlia Komárom megye másodalispánjának, a helyi református közösségekben is fontos szerepet játszó Sárközy Józsefnek és a megye legbefolyásosabb családjából származó Pázmándy Antóniának a lánya volt.⁶⁹ 1844-ben, 16 évesen, Pozsonyban ismerte meg az akkor 33 éves Perczel Mórt, aki Tolna megye követeként vett részt az országgyűlésen. Perczel a reformellenzék táborához tartozott, vezércikkeket írt a Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap*ba, és egyik kezdeményezője volt a védeyleti mozgalomnak. Perczel Mór és Sárközy Júlia még megismerkedésük évében összeházasodtak, és a Vértes és a Gerecse-hegység nyugati előterében, termékeny dombvidéken fekvő Kömlődön telepedtek meg, a Sárközy család kúriájában. Itt született első három gyermekük: Irma 1845-ben, József 1846-ban és Mór 1848 júniusában. Mire a kis Mór meg született, az apát már elsodorták Kömlődről a forradalom eseményei.⁷⁰

Perczel Mórt 1848 áprilisában a Belügyminisztérium rendőri osztályának osztályigazgató tanácsosává, nemsokára pedig a pesti rendőri alosztály vezetőjévé nevezték ki.⁷¹ Júniusban a budai II. választókerület képviselőjeként az első népképviselői országgyűlés tagja lett. A kormány baloldali ellenzékéhez tartozott, hevesen ellenezte az itáliai hadszíntérre a császári seregeknek küldendő segély megszavazását, és miután erre mégis sor került, tiltakozásul lemondott rendőrigazgatói tisztségéről. 1848 szeptemberében a Zrínyi szabadcsapat megszervezésével katonai pályára lépett, és bár komolyabb előképzettséggel e téren nem rendelkezett, novemberben tábornoki rangot kapott.⁷²

A szabadságharc veresége bő egy évre teljesen elválasztotta egymástól Perczel Mórt és feleségét. Sárközy Júliát nem sokkal azután, hogy Aradon búcsút vett menekülni kényszerülő férjétől, Irma lányával együtt elfogták az osztrák hatóságok. A szabadságharc több más külföldre távozott vezetőjének feleségéhez és gyermekeihez hasonlóan őket is a pozsonyi várbörtönbe zárták, ahonnan háromhavi rabság után, 1849 novemberében szabadultak.⁷³

⁶⁸ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 273. f.; *Perczel*: Naplóm I. 116. o.

⁶⁹ Sárközy Józsefet 1848. június 20-án a tatai kerület országgyűlési képviselőjévé választották, szeptember 22-én pedig Komárom kormánybiztosává nevezték ki. Mivel nem követte Debrecenbe az országgyűlést, hanem visszavonult kömlődi birtokára, 1849-ben az országgyűlés lemondottnak tekintette képviselői mandátumáról. *Szigeti István – Hermann Róbert*: Sárközy József. In: Az 1848–49. évi első népképviselői országgyűlés i. m. 741–743. o.

⁷⁰ Sárközy Júliáról és Perczel Mórral kötött házasságáról: OSzK Kt. Fond 89/21. Perczel Mór viszszaemlékezései jersey-i tartózkodására és feleségének jellemzése. Továbbá: *Honvédek könyve*. Szerk.: *Vahot Imre*. Pest, 1867–1868. (Egy példány a benne szereplő hibás adatok feltehetőleg Perczel Mórtól származó kéziratos javításával megtalálható a Magyar Országos Levéltárban: MOL R 148. 2. t.); *Gustav Kuppis*: *Biographie des Honvéd-Generals Moritz Perczel von Bonyhád*. Pest, 1868. 80–81. o. A két szöveg szinte szó szerint azonos.

⁷¹ Perczel forradalom alatti tevékenységéről részletesen: *Urbán Aladár*: Perczel Mór, a rendőrfőnök. *Századok*, 2011/3. 637–653. o.

⁷² *Hermann Róbert*: Perczel Mór. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés i. m. 669–673. o.

⁷³ OSzK Kt. Fond 89/5. Perczel Mórné Sárközy Júlia elbocsájtó levele.; *Perczel*: Naplóm I. 119–120. o. A szabadulásra feltehetőleg azért kerülhetett sor, mert előzőleg a Pozsonyba látogató Haynau utasítást adott ki a kevésbé terhelt polgári személyek szabadon bocsájtásáról. *Hermann Róbert*: I. Ferenc József és a megtorlás. 108–109. o.

Miután 1850 tavaszán többszöri próbálkozás után Sárközy Júliának sikerült felvennie a kapcsolatot férjével, engedélyt kért és kapott a hatóságoktól, hogy Kütahyába utazhasson. Gyermekai közül az idősebbik fiút, Józsefet szüleinél hagyta Kömlődön, az ötéves Irmával és a kétéves Móriccival vágott neki a hosszú útnak. Hajón utaztak a Dunán, majd a Fekete-tengeren, Isztambultól pedig szárazföldön haladtak tovább.⁷⁴

A szeptemberi viszontlátás öröme átmenetileg megnyugtatta és felvidította Perczelt, háttérbe szorítva a múlttal és a jövővel kapcsolatos sötét gondolatait.⁷⁵ A török hatóságok szállást ajánlottak feleségének és gyermekeinek a városban, de mivel ő nem mehetett volna velük, végül mindannyian a laktanyában lévő szobában maradtak.⁷⁶

A Kütahyában töltött időszak alatt a Perczel-fivérek és családtagjaik főként olyan menekültekkel érintkeztek, akik maguk sem kedvelték Kossuthot. Batthyány Kázmérral közvetlenebbé vált a viszonyuk,⁷⁷ noha feleségével szemben voltak fenntartásaik. Batthyányné az internálás idején többször is Isztambulba utazott, ahol előkelő származását kihasználva igyekezett elérni szabadon bocsájtásukat. A Perczel-fivérek némi gúnnyal figyelték hiabavaló erőfeszítéseit, mert a grófnő a hazafias megfontolásoknál sokkal fontosabbnak tartotta anyagi érdekeit, vagyis zár alá helyezett magyarországi birtokaik visszaszerzését.⁷⁸

Perczel Miklós és felesége kifejezetten bizalmas barátok lettek Mészáros Lázárral, aki rokonságban állt a bácskai köznemesi családból származó Perczel Miklósnéval. Az egykori hadügyminiszter, az Akadémia levelező tagja széles körű műveltségével tiszteletet ébresztett bennük, és tréfáival gyakran igyekezett felvidítani őket. Mészárost Perczel Mór is becsülte, bár a forradalom és szabadságharc alatti tevékenységét elhibázottnak tartotta. Mészáros 1850 augusztusában azt írta naplójába, hogy Perczel Mórhoz csak kéthavonta egyszer megy. Sárközy Júlia érkezése után talán egy kicsit mégis közelebb kerültek egymáshoz, legalábbis a karácsony este egy részét Mészáros az asszony meghívására Perczeléknél töltötte. Érintkezéseik ennek ellenére nem válhattak túl gyakorivá, 1851 ja-

⁷⁴ *Perczel Mór* naplója 951. o. A forrásokból nem derül ki, Sárközy Júlia miért nem vitte magával Törökországba a kis Józsefet. Arra, hogy József Kömlődön maradt az anyai nagyszülőkkel, csak egy közvetett adatból következtethetünk: 1866 végén az akkor már emigrációban élő Perczel-fiú apja rosszallása ellenére is ragaszkodott ahhoz, hogy meglátogassa Kömlődön Sárközy Józsefet, aki nagyon hiányzott neki. (OSzK Kt. Fond 89/111. Perczel József Szüleihez, 1866. december 11.) Tekintve, hogy József születésétől fogva Kömlődön élt a Sárközy-nagyszülők közelében, ésszerűnek tűnik, hogy ez a helyzet 1850-ben sem változott meg.

⁷⁵ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 280. f.; *Frank*: Zerffi i. m. 255–261. o. Zerffi jelentése, Konstantinápoly, 1850. október 23. „Perczel weniger irritirt seit er seine Frau besitzt, die häuslichen Freuden haben für Augenblicke die Politik bei ihm in den Hintergrund gedrängt.” – írta róla Zerffi bécsi feletteseinek.

⁷⁶ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 280. f.

⁷⁷ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 226. f. Perczel Mór később naplójában „derék, kitűnő, sokat áldozó hazafi”-nak nevezte Batthyányt, aki egyébként kormánybiztosként működött Perczel serege mellett 1849 március-áprilisában. *Perczel Mór* naplója 956. o. – Törökországból való szabadulásuk után még évekig leveleztek. Leveleik hangneme szívélyes volt, de magázódásuk továbbra is jelezte a köztük lévő társadalmi különbséget. OSzK Kt. Fond 89/28.

⁷⁸ „Világos, hogy Batthyányra neje hat, ki igen észrevehetőleg gravitál a szép uradalmak felé” – jegyezte meg Perczel Miklós naplójában. *Perczel*: Naplóm I. 137. o. Később Perczel Mór is tett egy kárörvendő megjegyzést naplójában, amikor a grófné sikertelenül próbálta meg elérni, hogy visszaengedjék őket Magyarországra. *Perczel Mór* naplója 955. o.

nuárjában ugyanis Mészáros azt írta Szemerének, hogy a Perczel-testvérek feleségeikkel csak „maguknak élnek”.⁷⁹

A Mészáros fenti megállapítását megelőző nyári és őszi hónapokban ugyanakkor Perczel Miklós – naplójának tanúsága szerint – gyakorta töltötte idejét Szabó István ezredessel, Katona Miklós alezredessel, egy Décsi nevű görög származású emigránssal és Halásszal. Esténként, társalgás közben sokszor köszörülték nyelvüket Kossuthon, és még többet annak feleségén, akit gonosz, rideg és gőgös asszonynak tartottak.⁸⁰ Ám nem derül ki a bejegyzésekből, hogy Perczel Mór, aki öccsénél lényegesen kevésbé volt társasági ember, résztvevője volt-e ezeknek az összejöveteleknek.⁸¹

Azt viszont tudjuk, hogy Perczel tábornok nagyra tartotta a Kossuth bizalmasának számító Ács Gedeon református lelkészt, akit így jellemezte: „Ő igen értelmes, olvasott, hazafias egyén. [...] Kissé makacs, mint magam, azért többször nálam ebéd alatt vitáztunk. Kossuth imádója, ha nem is olyan vak, mint a többi.”⁸² Perczelék és Kossuth környezete közt tehát volt érintkezés, amit más tények is alátámasztanak. A Perczel és Kossuth család nőtagjai, valamint a gyermekek időnként találkoztak egymással. Perczel Mór pedig rendszeres segínyt adott Kossuth néhány kísérőjének, a kísérők ugyanis az internáltaktól eltérően nem kaptak fizetést a török kormánytól.⁸³

A Kossuthtal való személyes találkozást azonban kerülte Perczel Mór.⁸⁴ Vele kapcsolatos ellenszenvének fenntartásában nem kis szerepe volt Zerffinek, aki rendszeresen beszámolt neki Kossuth tevékenységéről és annak állítólagos visszhangjairól. 1850 májusában arról tudósította, hogy egyes európai lapok szerint „a magyarok az orosz felé hajolnak”, azt sugalmazva, hogy ez a vélemény Kossuthnak és bizalmasainak ügvetlen nyilatkozatai miatt terjedhetett el. Perczel Mórt ez annyira feldühítette, hogy a politikai tevékenységnek az internálás idején való szüneteltetéséről vallott elvét feladva „ellennyilatkozatot” adott közre.⁸⁵

Néhány nappal ezután Kossuth igen éles kirohanást intézett kíséretének azon tagjai ellen, akik segínyt fogadtak el Perczeltől. Nem kizárt, hogy a volt kormányzó lépése válasz volt a tábornok „ellennyilatkozatára”, és ebben az esetben talán Zerffi aknamunkáját kell látnunk az ügy mögött.⁸⁶ Zerffi volt az, aki júliusban arról értesítette Perczelt, hogy

⁷⁹ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 257. f., 309. f.; *Perczel*: Naplóm I. 106., 111–113., 127–128. o.; Kossuth papja: Ács Gedeon. Szerk.: *Ács Tivadar*. Vác, 1940. 57. o.; *Mészáros*: Napló 82. o.; *Szemere*: Leveleskönyv 18–19. o. Mészáros–Szemere, 1851. január 18.; MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1858. november 24. – Perczel Mészáros halálakor hosszú levélben írta le Vukovicsnak véleményét Mészáros személyéről és tevékenységéről.; Mészáros életének emigrációs időszakáról: *Csorba László*: Mészáros Lázár az emigrációban. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk.: *Erdődy Gábor – Hermann Róbert*. Budapest, 2002. 299–305. o.

⁸⁰ OSzK Kt. f. Hung. 3185. I. 195–196. f., 226. f., 279. f., 281. f.

⁸¹ Kinizsi naplójából az derül ki, hogy a két Perczel és barátaik által folytatott kártyapartiknak néha Mészáros is résztvevője volt. *Kinizsi*: i. m. 68. o.

⁸² *Perczel Mór* naplója 948. o. Perczel Mór hivatalosan római katolikus vallású volt, azonban amint azt Thalynek egyszer megírta, „saját igaz, természetes vallása” nem követte egyik egyház tanítását sem. Ráday-levéltár, C/87. X. cs. Perczel–Thaly, 1850. december 30.

⁸³ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 226.; *Perczel*: Naplóm I. 129. o.

⁸⁴ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 226. f.

⁸⁵ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 233. f.

⁸⁶ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 233–234. f., 240. f.; *László*: i. m. 28–29. o. Perczel Miklós azt feltételezte, hogy Kossuth valamilyen módon tudomást szerzett bátyja nyilatkozatáról, de arra nem gondolt, hogy Zerffi állhat a háttérben. László Károly maga is Kossuth kíséretének azon tagjai közé tartozott, akik segínyt fogadtak el Perczeltől.

Kossuth egy magyar–szerb szövetség megkötésére készül.⁸⁷ Nem sokkal ezután pedig arra biztatta a tábornokot, hogy kössön szövetséget egy Kossuth által korábban elutasított román politikussal.⁸⁸ Perczel, aki a szabadságharc időszakában hónapokon át véres küzdelmet vívott a szerb felkelők ellen, elítélte Kossuth tervét, ezúttal azonban nem tett semmilyen ellenlépést.⁸⁹

Perczel Mór úgy tudta, hogy Kossuth 1850 nyarán összekötetésbe lépett egy titkos magyarországi szervezettel, melynek célja a szabadságharc újakezdése lett volna.⁹⁰ Alighanem ezzel kapcsolatos elítélő véleményét írta le 1850 júliusában a következő szavakkal: „Nagyhatalom pártfogása nélkül bűn lenne csak egy lépést is tenni. [...] A Hazafi tőrjön, gazdálkodjon, nevelje hazafiasan gyermekeit.”⁹¹

Perczelt többen – köztük Ruttkayné, Ács Gedeon és Thaly Zsigmond – is megpróbálták rávenni arra, hogy béküljön ki Kossuthal.⁹² A tábornok 1850 legvégén a következőket válaszolta ezzel kapcsolatban Thalynek: „ha eljő az alkalom és idő, melly Hazánk javát illyes lépéstől feltételezné, én minden igazi és méltó okaim félretételével is kész vagyok az ügynek szolgálni. Eddigi hiba tellyes lépései – az ellenem elkövetett rút méltatlanságai mellett azonban – azt mostanig nemcsak lehetetlenné, sőt károsná is tevék.” A tábornok tehát nem zárta ki végleg a volt kormányzóval való együttműködést, egyelőre azonban nem látta erre alkalmasnak a helyzetet.

Thalynek küldött fenti levelében Perczel mélységes elkeseredéssel írt helyzetükről. A téli időjárás növelte bezártságukat, a karácsonyi ünnepek pedig fájdalmasan emlékeztették őket életük boldogabb éveire. Bár különböző személyek újra és újra a közeli szabadsulás lehetőségével biztatták a menekülteket, köztük a Perczel-fivéereket, ám az ismétlődő csalódások miatt már alig hittek ebben. Halvány reményt csak az jelentett számukra, hogy hírek röppentek fel a Német Szövetség vezetése körül kibörtant viszály elmérgesedéséről, vagyis Ausztria és Poroszország küszöbön álló háborújáról, de végül ezek sem igazolódtak.⁹³ A rossz hangulatot fokozta, hogy 1850 utolsó napjaiban a menekültek tudomást szereztek Bem haláláról. Perczel Mórt nemcsak azért rázta meg a hír, mert a lengyel tábornokot – a szabadságharc legtöbb vezetőjétől eltérően – nagyra becsülte, hanem azért is,

⁸⁷ Giuseppe Carosini, egy Belgrádban élő és vezető szerb körökkel bizalmas kapcsolatban álló itáliai kereskedő 1850. január 18-án kapott megbízólevelet Kossuthtól azzal a feladattal, hogy szorgalmazza a szerb–magyar közeledést. *Lukács*: i. m. 36–37. o.

⁸⁸ A Brüsszében élő román emigráns, Ion Ghica herceg Nicolae Bălcescu román–szerb–magyar konföderációt javasoló tervét ajánlotta Kossuth figyelmébe, aki ezt elutasítónan fogadta. *Lukács*: i. m. 52–53. o. Zerffi ezek után biztatta Perczelt a Ghicával való szövetségkötésre.

⁸⁹ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 255. f., 266–267. f. Perczel bács-bánsági hadjáratáról: *Hermann Róbert*: Kossuth, Perczel és a szerb kérdés, 1849. március–június. In: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szerk.: *Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter*. Szeged, 2008. 9–49. o.

⁹⁰ OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 253–254. f. Nem tudjuk, honnan származott az információ, azt azonban más források nem támasztják alá, hogy erre az időszakra vonatkozóan lett volna bármi alapja.

⁹¹ MOL R 26. 2. t. Perczel–Egressy, 1850. július 17. A levelet kivonatolva olvasati hibákkal közli: Egressy Gábor és kortársai. *Levelek Egressy Gáborhoz (1838–1865)*. S. a. r., magyarázatok: *Molnár László*. Budapest, 1908. 38–40. o.

⁹² OSzK Kt. Quart. Hung. 3185. I. 253–254. f., 336. f., 393. f.

⁹³ Ráday-levéltár, C/87. X. cs. Perczel–Thaly, 1850. december 30. Poroszország 1849 májusától kezdve – kihasználva a Habsburg-ház szorult helyzetét – lépéseket tett annak érdekében, hogy Ausztriát kiszorítsa a Német Szövetségből és megszerezze a Németország feletti uralmat. Oroszország azonban kiállt Ausztria mellett, ezért Poroszország 1850-ben kénytelen volt aláírni az olmtüzi szerződést, amely Ausztria vezetésével állította helyre a Német Szövetséget.

mert menekülttársaival együtt mérgezésre gyanakodott. Attól, hogy a bécsi udvar esetleg ilyen módon igyekszik megszabadulni tőlük, mindnyájan állandóan tartottak.⁹⁴

1851 tavasza azután kedvező fordulatot hozott helyzetükben. Áprilisban, Kütahyába érkezésük után egy évvel Nagy-Britannia és Franciaország követelni kezdte a török kormánynál szabadon bocsátásukat. Ausztria azonban eleinte nem adta ehhez hozzájárulását, ami igen kellemetlen helyzetbe hozta az isztambuli vezetést. A megoldásban az Egyesült Államok sietett az érintett hatalmak segítségére, azzal, hogy kongresszusi határozatban ajánlotta fel a menekültek Amerikába szállítását. A bécsi udvari körök ezúttal engedtek a nagyhatalmi nyomásnak, és beleegyeztek a magyar szabadságharc vezetőinek Európából való – reményeik szerint végleges – eltávolításába. Kossuth, Mészáros és Batthyány viszont fenntartásokkal fogadták az ajánlatot. Az amerikai segítséget, vagyis a szabadulás egyetlen lehetségesnek tűnő útját elutasítani nem akarták, de az Egyesült Államokban való letelepedésre nem kívánták elkötelezni magukat.⁹⁵

A Perczel-fivérek nem osztották Kossuthék aggodalmát, mert úgy vélték, egy szabad állam nem fogja őket maradásra kényszeríteni. A család tagjai egyébként eltérő érzelmeikkel viszonyultak az amerikai út lehetőségéhez. Leginkább Perczel Miklós volt lelkes, aki elképzelhetőnek tartotta, hogy letelepedjenek az Egyesült Államokban és szorgalmas munkával biztosítsák megélhetésüket. Az asszonyok ugyanakkor nehezen barátkoztak meg a gondolattal, hogy ilyen messzire kerüljenek hazájuktól és szeretteiktől.

Perczel Mór vegyes érzelmeikkel nézett az esetleges amerikai út elé. Nem zárta ki, hogy legalább egy rövid időre letelepedjen az Egyesült Államokban, de ebben valószínűleg inkább öccse lelkesedése és talán unszolása játszott szerepet, mint saját meggyőződése. Egyfelől Mór és Miklós, akik közt mindössze egy év volt a korkülönbség, gyermekkoruk óta elválaszthatatlanok voltak egymástól. Ráadásul a hazájuktól távol töltött évek már megtapasztalt és a jövőben várható nehézségei is arra ösztönözték őket, hogy együtt próbáljanak boldogulni. Másfelől azonban Perczel tábornok erősen hitt abban, hogy hazáját csak ő mentheti meg, ahogyan véleménye szerint megmentette 1848 őszén is, amikor szembeszállt Jellačić seregeivel. Ez pedig ellene szólt annak, hogy Magyarországtól ilyen nagy távolságra válasszon magának lakhelyet.⁹⁶

Hamarosan kiderült, hogy Ausztria ragaszkodik ahhoz, hogy nyolc internált – köztük a két Perczel, Kossuth és Batthyány – még szeptemberig Törökországban maradjon. A Perczel-fivérek és családtagjaik az addig hátralévő hónapokra egy közös városi házba költözhetek, ahol azonban továbbra is török katonák őrizték őket.⁹⁷

1851. szeptember elsején végül az addig még Kütahyában maradt menekültek is elhagyhatták internálásuk helyét, török kísérettel. Hat napi utazás után Gemlik kikötőjébe érkeztek, ahová két postahajó jött értük, hogy a Dardanellákban várakozó Mississippi nevű amerikai hadigőzörsre szállítsa őket. Perczel Mór abban reménykedett, hogy az amerikaiak engedélyezni fogják ő és családja kiszállását Málta szigetén, felesége ugyanis októberre várta negyedik gyermeküket, és így hosszabb tengeri útra nem szívesen vállalkoztak.

⁹⁴ Ráday-levéltár, C/87. X. cs. Perczel–Thaly, 1850. december 30., Perczel–Thaly, 1851. január 2.; *Perczel: Naplóm I.* 130. o.

⁹⁵ *Jánossy: i. m. I.* 7–12. o.; *Lukács: i. m.* 64–66. o.

⁹⁶ *Perczel: Naplóm I.* 136–138. o.; *Perczel Mór naplója* 954. o.

⁹⁷ *Perczel: Naplóm I.* 138–150. o.

A szultán felajánlotta nekik, hogy Brüsszában várják meg gyermekük születését, és mivel időközben kiderült, hogy a Mississippi nem köt ki Máltán, elfogadták a török ajánlatot.⁹⁸ Búcsút vettek Perczel Miklóstól, Latinovits Herminától és a többi menekülttől, majd Brüsszába mentek. Itt már nem őrizték őket török katonák, de a várost csak engedéllyel hagyhatták el. Októberben megszületett fiuk, Miklós, ám a török hatóságok egyelőre nem hagyták jóvá elutazásukat, ezért kénytelenek voltak a telet is a kereskedővárosban tölteni. A török kormánytól továbbra is kapott rendszeres fizetésből házat béreltek a nyugat-európai diplomaták, üzletemberek és utazók által kedvelt városrészben. Baráti viszonyba kerültek néhány itt élő angollal és amerikaival, és néhányszor találkoztak Batthyány Kázmérral is, aki a többi menekülttől eltérően engedélyt kapott arra, hogy Párizsba költözzön, és ezt megelőzően néhány hétig Brüsszában tartózkodott.⁹⁹

Cselédet nem tartottak, így Perczel tábornok is kivette részét a ház és a család körüli teendőkből. Piacra járt, ápolta gyengélkedő feleségét, franciául tanította Irma lányát, igyekezett rendre szoktatni meglehetősen élénk Móric fiát és az újszülött Miklós gondozásában is segített. Ekkor már tolmács nélkül társalgott törökül, és még az is megfordult a fejében, hogy könyvet ír a török nyelvtanról, illetve történelemről. A törököket becsületes, rokonszenves népnek tartotta, amiben nyilvánvalóan szerepet játszott a közeli szabadulás reménye. Szembeállította őket a török birodalomban élő más, általa ismert népekkel, például a szerbekkel, románokkal, görögökkel, bolgárokkal, örményekkel, akiket megbízhatatlannak és lustának tartott. Másfelől kimondatlanul is szembeállította őket a politikájukkal csodálat és haragot keltő nyugat-európai nagyhatalmakkal.¹⁰⁰

Naplót írt,¹⁰¹ élénk levelezést folytatott otthon maradt családtagjaival és az emigrációban egyre inkább szétszóródó barátaival, továbbá olvasta a jelentősebb európai hírlapokat. Figyelemmel és heves érzelmekkel kísérte a Kossuthról szóló híreket. A volt kormányzó a Mississippi marseille-i horgonyzása idején nyilatkozatot adott ki, amelyben kormányzói címéhez ragaszkodva a magyar szabadságharc minden emigránsától feltétlen engedelmességet követelt. Később sikerült elérnie, hogy elhagyhassa a hadihajó fedélzetét és amerikai útja előtt Angliában utazhasson. 1851. október 23. és november 20. között Angliában, ezt követően pedig 1852. július 14-ig az Egyesült Államokban tartózkodott. Mindkét országban lelkes tömegek fogadták, sok száz előadást tartott, továbbá pénzt gyűjtött és fegyvereket vásároltatott a magyar szabadságharc újrakezdéséhez.¹⁰²

⁹⁸ *Perczel*: Naplóm II. 9–13. o.; *Perczel Mór* naplója 948–955. o.

⁹⁹ Közben Batthyányné Isztambulban megpróbálta elérni, hogy engedélyezzék hazatérésüket, de nem járt sikerrel. *Perczel Mór* naplója 955. o.

¹⁰⁰ *Perczel Mór* naplója 955–967. o.

¹⁰¹ Perczel Mór naplójából először 1966-ban jelent meg egy rövid részlet a *Borsodi Szemle*ben. (Perczel Mór naplója. Közli és a bevezetőt írta *Adamovics Ilona*. *Borsodi Szemle*, 1966/1. 58–69. o.) A szöveget közli Adamovics Ilona Perczel Mór egyik unokájától, Perczel Olivér tábornoktól (Perczel József fiától) kapta meg a naplót. A bevezetőben Adamovics jelezte, hogy a Borsod megyében élő Perczel Olivér birtokában van Perczel Mór irathagyatékának főként emigrációs leveleket tartalmazó része. Az irategyűjtést – a napló kivételével – az idős leszármazott még 1966-ban az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának adományozta. A napló az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található, teljes egészében *Csorba György* közölte a *Hadtörténelmi Közleményekben*. (*Perczel Mór* naplója).

¹⁰² *Jánossy*: i. m. I. 193–387. o.; *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest, 1977. 168–169. o.; *Lukács*: i. m. 72–83., 90–93. o.; *Frank Tibor*: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: Kossuth Lajos a „magyarok Mőzese”. Szerk.: *Hermann Róbert*. Budapest, 2006. 197–212. o.

Perczel a hozzá eljutott hírekből érzekelte azt, hogy az angol és amerikai kormánykörök távolságtartással fogadták Kossuthot, és azt is, hogy a volt kormányzó a mindenkori közönségének politikai ízléséhez alkalmazkodva fogalmazta meg mondanivalóját. Előbbit némileg kárörvendő megjegyzésekkel illette, utóbbiért pedig kárhoztatta Kossuthot, mert annak pragmatikus viselkedésében szerinte ingatag és gyáva magyarországi politikájának folytatását látta. Dühösen állapította meg, hogy Kossuth minden más magyar emigránst háttérbe szorító népszerűsége és társaitól feltétlen engedelmességet követelő magatartása árt a magyar ügynek, mert felerősíti az emigráción belüli széthúzást. Véleménye szerint Kossuthnak a szabadságharc idején elkövetett hibás, és végső soron a vereséghez vezető lépései miatt kötelessége lett volna hátrébb lépni a politikai színtérről, és más emigránsoknak több teret engedni a cselekvésre.¹⁰³

Perczel Mórnak az emigráción belüli széthúzással kapcsolatos baljóslatú feltételezését személyes tapasztalatai is alátámasztották. A Párizsban élő Szemere Bertalan 1851. szeptember 26-án kelt, barátságosnak nem mondható hangvételű levelében felszólította őt arra, hogy legyen tagja a Kossuth ellen szerveződő szövetségnek. Perczel nem válaszolt neki.¹⁰⁴ Aligha lehetett ínyére Szemere stílusa, akit egyébként is a szabadságharc vereségének okozói közé sorolt. Emellett továbbra is tartotta magát elhatározásához, hogy törökországi fogsága idején nem vesz részt politikai tevékenységben. Későbbi tettei ugyanakkor bebizonyították, hogy a haza érdekeit – a Thalynak 1850 végén leírtakkal összhangban – fontosabbnak tartotta személyes érzelmeinél. Azt pedig, amikor éppen nem ragadták el indulatai, pontosan látta, hogy Kossuth belőle viszolygást kiváltó, de mégis vitathatatlan tekintélye és népszerűsége nélkülözhetetlen a magyar ügy sikeréhez.

Perczel 1852. februárjának végén megkapta a török kormánytól az engedélyt a távozásra, továbbá a minden menekültnek kiutalt havi fizetést is. Március elején Gemlikből Isztambulba hajózott családjával, ahol útlevelet kapott az angol követtől. Adriano Lemmi, a Kossuth és Giuseppe Mazzini kapcsolattartásában kulcsszerepet játszó, majd a volt kormányzó titkárává lett isztambuli olasz kereskedő úgy tudta, hogy a tábornok Londonba készül.¹⁰⁵ Perczel azonban egyelőre csak a brit fennhatóság alatt álló Máltáig utazott. Két és félévnyi törökországi fogságból szabadulva egy francia gőzösön indult útnak feleségével és három gyermekével a földközi-tengeri sziget felé.¹⁰⁶

¹⁰³ Perczel Mór naplója 961–963. o.

¹⁰⁴ Szemere: Leveleskönyv 43–44. o. Szemere–Perczel, 1851. szeptember 26.; Perczel Mór naplója 961., 963. o. Szemere azzal kezdte levelét, hogy megállapította, Perczel óriási hibát követett el, amikor katonai pályára lépett. A haditetteire rendkívül büszke Perczelnek valószínűleg nem esett jól ez a megjegyzés.

¹⁰⁵ MOL R 90. 1738. Lemmi–Kossuth, 1852. március 21. Közli: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Nyulásziné Straub Éva. Budapest, 1999. 206–207. o.

¹⁰⁶ Perczel Mór naplója 967–968. o.

Málta, London, Norwood

Perczel Mór családjával 1852. március 13-án érkezett meg Málta fővárosába, Vallettába.¹⁰⁷ A török kormánytól kapott pénzen viszonylag kényelmesen és nyugalmasan éltek: lakást béreltek, két cselédet tartottak, a kis Irmát pedig beírták egy helyi leányiskolába. Levelezésének, valamint az újságoknak köszönhetően Perczel továbbra is figyelemmel kísérte az európai politika és a magyar emigráció fontosabb eseményeit.¹⁰⁸

Már korábban értesült arról, hogy egyes emigráns társai a nyugat-európai sajtó nyilvánossága előtt éles vitát folytattak Kossuth személyéről. A vitát Esterházy Pál herceg, a Batthyány-kormány Bécsben élő udvarhú minisztere indította el, aki nem sokkal Kossuth Angliából történt távozása után levelet írt a londoni Times című lapnak. Levelében, amely 1851. december elsején jelent meg, Kossuth szabadságharc alatti tevékenységét támadta, hogy így próbálja csökkenteni a volt kormányzó angliai népszerűségét. Erre válaszul jelentette meg a *Times* december 30-i számában nyílt levelét Batthyány Kázmér. A Szemere-kormány volt külügyminisztere elutasította a konzervatív vádakat, ugyanakkor maga is bírálta Kossuthot, Görgei árulása mellett az ő „túlzó” politikáját téve felelőssé a szabadságharc vereségéért. 1852. január 4-én Szemere Bertalan is bekacsolódott a vitába, az angol *Examiner* című lap hasábjain megjelent nyílt levelével. Ő Kossuth szerinte „diktatorikus” vezetési módszereit kritizálta, miközben Batthyányval ellentétben kiállt a demokratikus jogok kiterjesztésének elve mellett.

Az említett cikkek nemcsak Kossuth hívei körében keltettek visszatetszést. Azok közül, akik egyébként elutasították Kossuthnak az egyszemélyi vezetésre irányuló igényeit, többen is felléptek a magyar emigráció megosztása ellen. Teleki László gróf, aki a szabadságharc alatt Párizsban képviselte a független Magyarországot, emigráns társaihoz küldött magánleveleiben, Vukovics Sebő, a Szemere-kormány igazságügy-minisztere pedig a *Times*ban megjelent nyílt levelében figyelmeztetett arra, hogy a magyar ügyre nézve ártalmas az emigráció belső nézeteltéréseit az európai nyilvánosság elé tárni.¹⁰⁹

Ez utóbbi véleményt osztotta Perczel Mór is, amint azt korábban már Szemerével szembeni magatartása bizonyította. Nemeskéri Kiss Miklós ezredes, aki ekkoriban Londonban tevékenykedett Kossuth megbízottjaként, a következőket írta a volt kormányzónak Amerikába Perczetről: „Ő hírlapi vitákba ereszkedni *semmi áron* nem akar, pedig erősen biztatják Londonból a Thaly-félék a fellépésre.”

1852. április 9-én kelt levelében Kiss Miklós arról is tájékoztatta Kossuthot, hogy Perczel még jó ideig Máltán fog tartózkodni. Így fogalmazot: „Perczel Mór Máltában van, s ott is marad. Ide írt levele szerint úgy vélekedik, hogy a szél ellenünk lévén, leghe-

¹⁰⁷ A források, így Perczel naplója sem nevezi meg Vallettát. Arra, hogy Perczelék Máltának ebben a városában éltek, Perczel naplójának utalásaiból következtethetünk. A napló számos bejegyzéséből kiderül, hogy egy jelentős településen laktak, és a táborkok egyszer kilovagolt Saint Julian városkába, ami Valletta közelében található. *Perczel Mór* naplója 969–971. o.

¹⁰⁸ *Perczel Mór* naplója 969–971. o.

¹⁰⁹ *Perczel Mór* naplója 965. o.; *Perczel*: Naplóm II. 112–113., 117. o. Vö.: *Jánossy*: i. m. I. 347–350. o.; *Lukács*: i. m. 96–97. o.

lyesebb a kikötőben *henyél*ni.”¹¹⁰ Perczel május eleji naplóbejegyzése is arról tanúskodik, hogy eredetileg hosszabb távon Máltán akart maradni. Hamarosan azonban meggondolta magát és május 11-én mégis hajóra ült családjával. Hirtelen elhatározását naplójában azzal indokolta, hogy feldühödött, amiért házigazdája és inasa becsapta őt.¹¹¹ Bár a tábornoktól nem álltak távol az efféle indulatoktól vezérelt döntések, nem zárhatjuk ki azt sem, hogy korábbi állításától eltérően mégiscsak szeretett volna közelebb kerülni az események fősodrához.

Noha Törökországból való távozása előtt útlevelet kapott az Egyesült Államokba az isztambuli amerikai konzultól,¹¹² a tengerentúli utazást ezúttal is elhárította. Hivatkozni több dologra is tudott: felesége ismét gyermeket várt, ő pedig már a Máltáig tartó hajóutat is megszenvedte heveny tengeri betegsége miatt. Mindenesetre jobbnak látta csak Angliáig menni. 1852. május 21-én érkezett meg családjával Southampton kikötőjébe, ahol Halász József és Fejérváry Miklós vártak rájuk. Utóbbi a reformkorban ellenzéki politikusként tevékenykedett, Hont megye követe volt az 1843–44-es országgyűlésen. A forradalom és a szabadságharc idején nem vállalt sem politikai, sem katonai tisztséget. 1851-ben hagyta el Magyarországot, és egyévnyi brüsszeli tartózkodás után érkezett Angliába.¹¹³ Perczelék valószínűleg neki és Halásznak köszönhetően költözhettek egy előre kibérelt és berendezett lakásba Londonban, ahová vasúton utaztak május 24-én.¹¹⁴

Halász még 1851 tavaszán hagyta el Kütahyát az ottani menekültek többségével együtt, és Párizsba utazott Thaly Zsigmondhoz. A francia fővárosban azonban egyre kevésbé nézték jó szemmel a magyar forradalom és szabadságharc emigránsait. Az egyszemélyi uralmát építő és konzervatív, rendpárti elveket hirdető Louis Bonaparte elnök, valamint a többségében az 1848-as forradalom elveivel ragaszkodó, liberális köztársaságpártiakból álló nemzetgyűlés csatározásaiban az előbbi látszott felülkerekedni, ami hozzájárult a párizsi magyar emigráció gyors megfogyatkozásához. Ugyanakkor Kossuth Angliába való megérkezése is Londonba vonzott egyes emigránsokat. Thaly és Halász 1851 őszén Angliába költözött, ahol kettejük viszonya hamar megromlott. Thaly tevékeny szerepet játszott a londoni emigráns egyletben, 1852-ben pedig megjelentette Klapkát támadó emlékiratait a szabadságharc időszakáról.¹¹⁵ Halász különböző vállalkozásokból igyekezett megélni,

¹¹⁰ *Jánosy*: i. m. II/2. 762. o. Kiss–Kossuth, 1852. április 9.; Kiss Thalyval kapcsolatos megjegyzése kétségeket ébreszt, mivel a komáromi vár egykori erődítési igazgatója Kossuth hívének számított. Ugyanakkor Thaly és Kiss vetélkedést folytattak a londoni emigráns egylet vezetéséért (OSzK Kt. Fond 89/61. Halász–Perczel, 1852. január 10.), így nem kizárt, hogy Kiss ilyen módon igyekezett lejáratni Thalyt Kossuth előtt.

¹¹¹ *Perczel Mór* naplója 971. o.

¹¹² *Perczel Mór* naplója 967. o.; OSzK Kt. Fond 89/1. A konstantinápolyi amerikai követség által kiadott útlevel Perczel Mór és családja számára, 1852. február 10.

¹¹³ *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. 1–2. köt. Budapest, 2011. 1. 907–908. o. Fejérváry brüsszeli tartózkodása során baráti viszonyba került az oda emigrált íróval, Jósika Miklóssal, akivel azután hosszú éveken át leveleztek. *Jósika Miklós*: „Idegen, de szabad hazában”. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: *Kokas Károly* és *Szajbély Mihály*. Budapest, 1988. 10–12., 31–418. o. Angliába érkezése után nem sokkal továbbutazott az Egyesült Államokba, ahol Perczel Miklóssal egymás közelében vásároltak földet. *Perczel*: Naplóm II. 147., 161–162., 166–167. o.

¹¹⁴ *Perczel Mór* naplója 971. o.

¹¹⁵ A londoni emigráns egylet vezetőjének, Kemény Farkas bárónak a halála után Thaly szerette volna megszerezni ezt a tisztséget, de a tagok Esterházy Pál grófot választották meg. *Jánosy*: i. m. I. 350–352. o.

inkább kevesebb, mint több sikerrel.¹¹⁶ Perczel mindkettőjükkel fenntartotta kapcsolatát angliai tartózkodása idején.¹¹⁷

A törökországi társak mellett Perczel tábornok régebben látott barátokkal is találkozott Londonban. Egyikük, a szintén Tolna megyei nemesi családból származó nemeskéri Kiss Miklós a reformkorban Perczel híveként kezdte pályafutását a megyei politikai életben. Ő már nem sokkal Londonba érkezése után meglátogatta a táborno­kot. Találkozásukat követően elégedetten írta Kossuthnak, hogy Perczel „igen méltányos és korszerű hazafiúi elveket fejtett ki” előtte.¹¹⁸ Néhány nappal később, egy újabb találkozó után viszont indulatokról fűtött levélben számolt be a volt kormányzónak arról, hogy Perczel örült, akivel a továbbiakban semmi dol­guk nem lehet. Kiss leírása szerint a táborno­k erős küldetésstudat­tól áthatva dicsőítette önmagát, miközben a szabadságharc többi vezetőjét „gyávának és számárnak” nevezte. Kiss, aki Kossuth feltétlen híve és angliai megbízottja volt, ezt aligha hagyta szó nélkül. Leveléből sejthető, hogy heves szóváltásra került sor kettejük között, és ez hosszú évekre véget vetett érintkezéseiknek.¹¹⁹

Lényegesen szerencsésebben alakult Perczel viszonya egy másik ifjúkori barátjával, Vukovics Sebóval. Perczelt és Vukovicsot – akik ugyanazon a napon születtek – már a reformkorban szoros elvbarátság fűzte össze.¹²⁰ Londonban rendszeresen találkoztak, és eszmét cseréltek politikai kérdésekről. A szerb származású volt igazságügy-miniszter szerint Perczel okos és mérsékelt álláspontot foglalt el az emigráció ügyeit illető kérdésekben.¹²¹ Vukovics feltehetőleg azt értette ezalatt, hogy a táborno­k nem kíván az emigráció egységét bomlasztó lépéseket tenni.

Londonban rendszeresen látogatta a Perczel-családot Rónay Jácint bencés szerzetes, aki a szabadságharc alatt tábori papként szolgált, az emigrációban pedig a *Pesti Napló* tudósítójaként igyekezett biztosítani megélhetését. Sárközy Júliát annak gyermekkorá óta ismerte, és feltehetőleg az ő révén került kapcsolatba még Magyarországon Perczellel. Naplójában „nagyban öszülő, de tűzlelkű jó barát­nak” nevezte a táborno­kot, és elismerően írt családjá és hazája iránti szenvedélyes szeretetéről.¹²² Perczel pedig, aki az emigráció nyomorúságai közt is rendszeresen igyekezett olvasással és tanulással gazdagítani ismereteit, valószínűleg nagyra becsülte Rónay széles körű műveltségét.

¹¹⁶ *Perczel*: Naplóm II. 124., 134. o.

¹¹⁷ OSzK Kt. Fond 89/137. Thaly–Perczel, 1851. július 15., uo. Fond 89/61. Halász–Perczel, 1851. november 3., 1852. január 10.; uo. Fond 89/138. Thaly–Perczel, 1852. augusztus 21.; Perczel Mór naplója 957., 959. Vö.: *Lukács*: i. m. 94–95. o.; Thaly emlékiratai: *The Fortress of Komárom (Comorn) during the War of Independence in Hungary in 1848–1849.* (Translated by William Rushton. With a Plan of the Fortress). London, 1852. Vö.: *Hermann*: Bevezetés i. m. 541. o.

¹¹⁸ *Jánossy*: i. m. II/2. 851. o. Kiss–Kossuth, 1852. május 28. Kiss és Perczel reformkori kapcsolatáról: OSzK Kt. Fond 89/103. Kiss–Perczel, 1861. február 2.

¹¹⁹ *Jánossy*: i. m. II/2. 859. o. Kiss–Kossuth, 1852. június 4.

¹²⁰ Vukovics az 1843–44-es országgyűlésen Temes megye követeként vett részt, a szabadságharc idején pedig Perczel pártját fogta Görgeivel szemben. *Pálmány*: i. m. 1. 1227–1228. o.

¹²¹ *Teleki László válogatott munkái*. I–II. Szerk.: *Kemény G. Gábor*. Budapest, 1961. II. 95–96. o. Teleki–Horváth, 1852. június 4.; MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1852. december 7.; *Rónay Jácint*: Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. I–IV. Pozsony, 1885. (A továbbiakban: *Rónay*: Napló.) II. 76–78. o.

¹²² *Rónay*: Napló II. 76–78. o. Rónay életének emigrációban töltött időszakához: *Acsay Ferenc*: Rónay Jácint János élete. Győr, 1906. 59–79. o.; *Pál Lajos*: Rónay Jácint. Budapest, 1976. 90–112. o.

Perczel angliai tartózkodása alatt is levelezett két egykori törökországi menekülttársával, Mészáros Lázárral és Batthyány Kázmérral.¹²³ Mészáros Kütahyából történt szabadulása után Londonba ment, majd rövid ideig Párizsban élt, 1852 januárjában, Louis Bonaparte véres zavargásokba torkolló államcsínye után pedig a brit fennhatóság alatt álló és olcsóbb megélhetést ígérő Jersey szigetére költözött.¹²⁴ Batthyány Kázmér Párizsban maradt, és ugyancsak a francia fővárosból írta továbbra is szűrős hangvételű leveleit Szemere, akinek Perczel néha kénytelen kelletlen válaszolt.¹²⁵

Perczel Törökországból való szabadulásakor úgy vélte, hogy a török kormánytól kapott hat havi fizetése még évekig biztosítani fogja megélhetésüket. Londonban azonban lényegesen drágább volt az élet, mint amire számított. Néhány hét után kénytelen volt az addiginál olcsóbb szállást bérelni a brit főváros északi külvárosában, Claphamben, újabb egy hónap múlva pedig a London közelében fekvő Norwoodba költözött családjával. Itt született meg Júlia lánya, 1852. november 24-én.¹²⁶

Perczel és családja 1852 végén lassan már elviselhetetlen anyagi terhekkel küzdött, ezért a tábornok fontolgatni kezdte Angliából való távozásukat. Batthyány és Szemere hívták őt Párizsba, és azt is felajánlották, hogy szereznek neki útlevelet.¹²⁷ A tábornok ezt elvetette. Vonatkozó források híján csupán találgatni tudjuk indokait: Párizsban csak kevés volt alacsonyabbak a megélhetés költségei mint Londonban, továbbá Szemere és Batthyány nem voltak kifejezetten bensőséges barátai. Mindezeknél talán még többet nyomott a latban az önmagát 1852 decemberében III. Napóleon néven francia császárrá koronáztató Louis Bonaparte kormányzatával kapcsolatos ellenszenvé.

Nagyobb hatást gyakorolhatott rá Miklós öccse Amerikából írt levele. Perczel Miklós, aki egy éve élt New York-ban, úgy döntött, hogy földet vásárol az akkoriban benépesülő Iowa állambeli Davenport közelében.¹²⁸ Abban a reményben tette ezt, hogy hamarosan bátyja is odaérkezik majd családjával, Perczel Mór azonban ezúttal sem szánta rá magát arra, hogy a tengerentúlra költözzön.

1852 végén Mészáros Vukovicson keresztül felajánlotta, hogy segít Perczelnek lakhelyet keresni és berendezkedni Jersey szigetén. Ő adta hírül több más magyar emigránsnak is, hogy Jersey-n anyagilag könnyebb a megélhetés és kellemesek a természeti viszonyok.¹²⁹

¹²³ Mészáros Perczelhez írt levelei: OSzK Kt. Fond 89/100.; Batthyány Perczelhez írt levelei: OSzK Kt. Fond 89/28.

¹²⁴ Mészáros Lázár külföldi levelei és életrata. Szerk.: Szokoly Viktor. I–II. köt. Pest, 1867. (A továbbiakban: *Mészáros: Külföldi levelek.*) II. 4. o. Mészáros–Szutsics Amália, 1851. december 26.

¹²⁵ Szemere Perczelhez írt levelei: OSzK Kt. Fond 89/136.; Azt, hogy Perczel csak ritkán válaszolt, Szemere szemrehányó megjegyzéseiből tudjuk. Perczel egyébként később „hibás ’s ravasz jellemnek” nevezte Szemerét. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1864. május 17.

¹²⁶ *Perczel Mór* naplója 968., 972. o.; *Rónay: Napló* II. 76–78. o.; Perczel Júlia a dualizmus korában első unokatestvérének, Perczel Béla fiának, Perczel Dezső, későbbi belügyminiszternek a felesége lett. *Dobos*: i. m. 164. o.

¹²⁷ OSzK Kt. Fond 89/28. Batthyány–Perczel, 1852. (A keltezés hiányos.); uo. Fond 89/136. Szemere–Perczel, 1852. aug. 26.

¹²⁸ OSzK Kt. Fond 89/113. Perczel Miklós–Perczel Mór, 1852. október 27.; *Perczel: Naplóm* II. 159–166. o.; Perczel Miklós a Perczel Mórt Angliában fogadó, de időközben Amerikába távozott Fejérváry Miklóssal együtt készült letelepedni Iowában.

¹²⁹ *Rónay Jácint*: Perczel Irma emlékezete. (Naplómból). *Fővárosi Lapok*, 1868/143. (június 23.)

Ráadásul a sziget sem Londontól, sem a kontinenstől nem feküdt távol. Mindezek alapján Perczel 1852–53 telén úgy döntött, hogy a hideg idők elmúltával Jersey-re költözik feleségével és négy gyermekével.

Jersey

A Csatorna-szigetek legnagyobb tagja, Jersey Normandia partjainak közelében található. Csapadékos, de egyenletesen enyhe éghajlata, tiszta levegője, festői öblökkel tarkított sziklás tengerpartja már a korban is sok gyógyulni és pihenni vágyó embert vonzott. Termékeny talajának köszönhetően a szigeten jelentékeny mezőgazdasági termelés folyt, és az ebből származó árucikkeket a helyiek vámmentesen, magas áron tudták eladni Angliában. Különösen értékesnek számított az itt tenyésztett jól tejelő tehén. A sziget nagyjából 60 ezer fős lakosságának nagy része normandiai francia dialektust beszélő földműves és kereskedő volt, míg a népesség kisebb, de gazdagabb részét az itt megalapított előkelő angolok adták. A sziget 12 települése és környékük 12 közigazgatási egységet alkottak. A lakosság túlnyomó többsége a fővárosban, Saint Hélier-ben élt. A sziget csak perszonáluniós kapcsolatban állt Nagy-Britanniával, az angol királynő által kinevezett katonai kormányzó irányította, de jelentős önállósággal bírt.¹³⁰

A sziget déli partján épült Saint Hélier-t rendszeres gőzhajó járatok kötötték össze Angliával. A földrajzilag közelebb eső kontinenssel viszont – noha a normandiai partok szabad szemmel is láthatóak a szigetről – III. Napóleon császárrá koronázása után megnehezült a kapcsolattartás. A francia hatóságok gyanakodva tekintettek a Jersey-ről érkező személyekre és küldeményekre. Gyanakvásuk oka az volt, hogy Jersey-re emigrált a Bonaparte uralmát ellenző köztársaság párti francia értelmiségiek egy csoportja, élükön a híres íróval, Victor Hugóval. Őket azután magyar, lengyel és olasz emigránsok is követték.¹³¹

A magyarok 1852 eleje és 1854 ősze között telepedtek meg a szigeten. Az 1852 elején érkezett Mészáros Lázár Saint Hélier-ben lakott Katona Miklós alezredessel¹³² együtt, aki már a törökországi fogságban a volt hadügyminiszter kíséretjéül szegődött. Nem sokkal utánuk érkezett a kalandos életű Teleki Sándor gróf, Petőfi Sándor koltói vendéglátója és Bem seregének ezredese.¹³³ Ő székely származású barátjával, Orbán Balázs báróval¹³⁴ a sziget délnyugati részén található Saint Cléments-be költözött, és hamarosan baráti viszonyba került Hugóval, továbbá a francia emigráció más tagjaival. Őket Thaly Zsigmond

¹³⁰ Perczel: *Naplóm* II. 170–171. o.; Rónay: *Napló* II. 218–219. o.; Vö.: Pallas Nagy Lexikon. I–XVI. köt. Szerk.: *Gerő Lajos*. Budapest, 1893–1897. IX. 911. o. Jersey szigetének legnagyobb hosszúsága 22 km, átlagos szélessége 10 km, területe 116 km².

¹³¹ Jersey „Napóleon értelemében rossz hírű” – írta a szigetről Rónay. OSzK Kt. Fond 89/121. Rónay–Perczel, k. n. – Teleki Lászlót pedig egy levele szerint az tartotta vissza Perczel meglátogatásától, hogy nehéz volt Jersey-ről visszatérni Franciaországba a hatóságok „bizalmatlansága” miatt. OSzK Kt. Fond 89/137. Teleki–Perczel, 1854. április 6. – Ugyancsak Teleki arról panaszkodott a Brüsszelben élő Jósika Miklósnak, hogy a francia hatóságok gyakran lefoglalják a Jersey-re küldött leveleket. *Jósika Miklós*: i. m. 450–451. o. Teleki–Jósika, é. n., július 4.

¹³² Katona Miklós életrajzi adatai: *Bona*: Tábornokok i. m. 421–422. o.

¹³³ Teleki Sándorról: uo. 675–676. o.

¹³⁴ Orbán Balázsról: *Gyalui Farkas*: Gróf Teleki Sándor regényes élete. H. n., é. n. 62. o.; *Teleki Sándor emlékezései*. S. a. r. *Görög Lívia*. Budapest, 1958. 343–348. o.

és a szabadságharc egyik kormánybiztosa, Kossuth kormányzói irodájának tanácsosa, Fülepp Lipót¹³⁵ követte, akik a sziget északi részén, Trinityben telepedtek le. Itt Thaly, akinek időközben felesége és gyermekei is Jersey-re költöztek Magyarországról, eladott birtoka jövedelméből kibérelt egy kastélyt. Az 1853 decemberében érkező Beöthy Ödön ezredes,¹³⁶ a reformkorban Bihar megye tekintélyes ellenzéki politikusa, a szabadságharc idején a Délvidék, majd Erdély teljhatalmú kormánybiztosa egy ideig Telekinél vendégeskedett, majd Saint Hélier-ben lakott, igen nehéz anyagi körülmények között. 1853 elején néhány hónapot Vukovics Sebő is Jersey-n töltött, de azután visszaköltözött Londonba.¹³⁷

Perczel Mór 1853 júniusában telepedett le családjával Jersey nyugati partján, Grouville közelében. Érkezéskor Mészáros és Thaly fogadta őket, akik előre kibéreltek nekik egy házat. A tábornoknak a következő évben sikerült rábírnia öccsét az Európába való visszatérésre, így Perczel Miklós és felesége 1854 szeptemberében szintén Jersey-re költöztek. A Perczelek Thallyval, Fülepp-pel és Beöthyvel találkoztak rendszeresen, a más körökben mozgó Telekivel viszont ritkábban.¹³⁸

A Jersey-n élő magyar emigránsok csoportja néhány éven belül igencsak megfogyatkozott. Mészáros és Katona viszonylag hamar megunták a csendes elzártságot, és miután megvárták Perczel Mór érkezését, 1853 júliusában Amerikába távoztak.¹³⁹ A nyomor, a számkivetettség és betegsége ellenére mindig jó kedélyű Beöthy 1854 végén meghalt Hamburgban, ahová azért utazott, hogy Magyarországról kijövő feleségével találkozzon.¹⁴⁰ Teleki Sándor, aki a Jersey-n megjelenő, *L'Homme* című francia nyelvű emigráns lap egyik szerkesztője lett, részt vett egy tiltakozásban, amely élesen támadta a francia császári párt szívélyesen fogadó Viktória angol királynőt. Sir Percy Douglas, a sziget kormányzója Jersey elhagyására szólította fel a tiltakozókat, köztük Telekit, aki azután Hugóval és más franciákkal együtt a szomszédos Guernsey-re költözött.¹⁴¹ Fülepp 1855-ben Párizsban telepedett le.¹⁴² Az 1850-es évek második felében már csak a két Perczel és a Thaly család lakott Jersey-n a magyarok közül.¹⁴³

Perczel Mór a Jersey-n töltött évek során több különböző helyen, de mindig Grouville közelében bérelt házat. A házhoz minden esetben kisebb birtok is tartozott, ahol növényeket termesztettek és teheneket tartottak. Az itt megtermelt élelmiszerek létfenntartásuk

¹³⁵ Fülepp Lipótról: *Antall József*: Fülepp Lipót. In: Az 1848–49-es első népképviselői országgyűlés i. m. 283–286. o.

¹³⁶ Beöthy Ödön életrajzi adatai: *Bona*: Tábornokok i. m. 241. o.; *Pálmány*: i. m. I. 824–827. o.

¹³⁷ MOL R 216. 1. t. Fülepp–Vukovics, 1853. január 13., 1853. február 15.

¹³⁸ A Jersey-n élő magyar emigránsokról: MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. június 15., 1853. szeptember 9., 1853. december 29., 1855. május 24.; *Mészáros*: Külföldi levelek i. m. II. 4. o. Mészáros–Szutsics Amália, 1851. december 26., uo. 5–6. Mészáros–Szutsics Amália, 1852. február 15., uo. 6–7. Mészáros–Vukovics, 1852. március 4., uo. 29–30. Mészáros–Vukovics, 1853. július 3.; Perczel: *Naplóm II.* 168–169. o.; *Rónay*: *Napló II.* 215–219. o.; Teleki Sándor emlékezései i. m. 339–342. o. Vö.: *Bajomi Lázár Endre*: Száműzöttek Mekkája. Magyar emigránsok a Csatorna-szigeteken. In: *Arpadine. Kalandozások a magyar–francia kapcsolatok múltjában.* Budapest, 1980. 31–84. o.

¹³⁹ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. június 15.; Mészáros, Külföldi levelek i. m. II. 29–30. o. Mészáros–Vukovics, 1853. július 3.; *Perczel*: *Naplóm II.* 156. o.

¹⁴⁰ *Perczel*: *Naplóm II.* 172. o.; *Rónay*: *Napló II.* 219–220. o.

¹⁴¹ *Perczel*: *Naplóm II.* 172–175. o.; *Teleki Sándor* emlékezései i. m. 345. o.

¹⁴² MOL R 216. 1. t. Fülepp–Vukovics, 1855. július 15.; uo. Perczel–Vukovics, 1855. július 17.

¹⁴³ *Rónay*: *Napló* 367–371. o.

alapját jelentették. Emellett ekkor már a hazából is jutottak némi jövedelemhez. Perczel apja és apósa egyaránt évente elküldte a magyarországi birtokai után neki járó pénzt.¹⁴⁴

A Perczel család a Jersey-re való megérkezést követő években újabb gyermekekkel gyarapodott: 1854-ben megszületett Sándor, 1855-ben Erzsébet, 1858-ban Hermina, 1860-ban pedig Antal.¹⁴⁵ Perczel tábornok, akiről már törökországi fogsága idején is az a hír járta, hogy igen házias családapa, nagy szeretettel törődött gyermekeivel.¹⁴⁶ A kisebbeket „dajkálta”, a nagyobbakat pedig anyagi nehézségei ellenére is gondosan taníttatta.¹⁴⁷ Perczel „háziasságában” persze a helyzet szülte kényszer is közrejátszott: felesége a várandósságok, a gyermekágyas időszakok és betegségei következtében gyakran volt igen gyenge. Mivel cselédet nem tudtak tartani, az apa legnagyobb segítségével az emigráció nehéz éveit során korán felnőtté váló elsőszülött gyermeke, Irma lett.¹⁴⁸ Ugyanakkor a gyermektelen Perczel Miklós és Latinovits Hermina is igyekezett valamelyest könnyíteni a tábornok helyzetén, amikor magukra vállalták a Brusszában született Miklós nevelését.¹⁴⁹

A növekvő család fenntartása nyomasztó terhet jelentett Perczel Mór számára. A Magyarországról érkező pénz, ami a hazában biztosíthatta volna a jómódú köznemesi életformát, az emigrációban igen szerény megélhetést tett csak lehetővé. Alkalmazottak híján a szabadságharc tábornoka kétkezi munkával – ahogyan egyik levelében fogalmazott „véres verítékkel” – teremtette elő családjá számára a mindennapokhoz szükséges javakat.¹⁵⁰ Anyagi viszonyaikról sokat elárul az is, hogy Perczel Miklós naplójának tanúsága szerint a helyi angol családok meghívásait azért nem tudták elfogadni, mert nem volt megfelelő öltözetük.¹⁵¹ Perczel Mór jellemének nemesebb vonásait mutatja, hogy mindezek ellenére

¹⁴⁴ Életkörülményeiről: MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, [1853.] június 5., 1855. július 17., 1863. április 27.; OSzK Kt. Fond 89/21. Perczel Mór visszaemlékezése jersey-i tartózkodására és felesége jellemzése; uo. Fond 89/220. Lakásbérleti szerződés; Vö.: *Kuppis*: i. m. 66. o.; *Vahot*: i. m. III. 151–152. o.

¹⁴⁵ *Kertbeny, Karl Maria*: Alphabetische Namensliste Ungarischer Emigration 1848–1864. Brüsszel–Lipce, 1864. 46–47. o. Vö.: *Dobos*: i. m. 219–220. o. Noha Kertbeny valószínűleg személyesen Perczeltől szerezte információit, névsora tartalmaz egy téves adatot: nála Antal helyett Antónia szerepel. Kertbeny adatát megcáfolja Perczel egyik Rónayhoz írt levele, amelyben a tábornok arról számol be, hogy kisfia született. Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1860. január 18. – Antal születéséről egy 1860. március 22-én kelt levelében is beszámolt Perczel. A levelet közli: *Hermann Róbert*: Óh, szabadság, hadd nézzünk szemedbe! A rendi Magyarországtól a polgári Magyarorszáig. A reformkor, a forradalom, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai és képei, 1825–1894. Dobák Géza és Hermann Róbert magánygyűjteményének kiállítása. Budapest, 1998. 56–57. o.

¹⁴⁶ *Perczel Mór* naplója 958. o.

¹⁴⁷ Perczel így írt egy levelében a család várható gyarapodásáról: „...kis nőm ismét beteges, és tartok, hogy új Isten áldása kering fejkünk fölött. Az ég tudja, hogy oly szeretem a gyermekeket, és így nem fárad ki élvezeteim szaporítani!” MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. július 24. – Rónay a következőket jegyezte fel naplójába, egy Perczeléknél tett látogatása kapcsán: „Engem nem vártak, s nagy volt az öröm, midőn a zajos család körébe léptem: a tábornok egyik kis gyermekét tartotta karján, a másikat Irma leánya, a harmadikat a gondos anya; csitítani kellett őket, mind a három egyszerre kívánczolt az apa ölébe.” *Rónay*: Napló II. 216–217. o. – A nagyobb gyerekeket egy ideig Fülepp tanította, és Perczel egy alkalommal mesekönyveket, valamint tankönyveket vásároltatott Vukoviccsal Londonban. MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. november 3., 1855. május 24.

¹⁴⁸ *Rónay*: Perczel Irma emlékezete i. m.

¹⁴⁹ *Perczel*: Naplóm II. 171. o.

¹⁵⁰ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1855. december 23.

¹⁵¹ *Perczel*: Naplóm II. 168. o.

is többször adott kölcsönt vagy segélyt nála is nyomorúságosabb sorsú emigráns honfitársai számára.¹⁵²

Jersey-re való költözésük után sok szempontból megváltozott Perczel életmódja. Földrajzi helyzete és mindennapos elfoglaltságai miatt távolabb került az emigráció és az európai politika eseményeitől. Kezdetben szinte kizárólag helyi lapokat olvasott, és csak néha jutott hozzá a londoni *Times* egy-egy számához. Az 1850-es évek második felében viszont már magyarországi újságokat is kapott.¹⁵³

Viszonylagos elszigeteltségét az időről időre érkező látogatók is oldották. Járt nála például az 1848–49-es első népképviselői országgyűlés két képviselője, Irányi Dániel¹⁵⁴ és Simonyi Ernő,¹⁵⁵ valamint egykori parancsörtisztje, Novelty Antal hadnagy.¹⁵⁶ Rendszeres látogatója volt Rónay Jácint, aki többnyire barátjával és lakótársával, a Szepességből Londonba települt gazdag iparomesterrel, Mayer Jánossal érkezett, hogy Jersey szigetén pihenje ki egész éves fáradalmait.¹⁵⁷

A Jersey-n töltött első években Perczel még folytatta levelezését a törökországi menekülttársakkal, de az idő múlásával ezek a kapcsolatai megszűntek. Batthyány Kázmérral annak 1854 júliusában Párizsban bekövetkezett halála miatt szakadt meg levelezésük.¹⁵⁸ Az Amerikában küzdelmes életet élő és nehezen boldoguló Mészárosról 1854 végén kapott utoljára levelet, de miután családi gondjai miatt nem tudott neki válaszolni, többé nem írtak egymásnak. Éppen ezért csak Vukovics 1858 novemberében kelt leveléből értesült a tragikus hírről, hogy az egykori hadügyminiszter néhány héttel korábban visszatért Angliába, ahol hamarosan meghalt.¹⁵⁹ Halász 1857 júniusában írta Londonból utolsó levelét Perczelnek, mielőtt amnesztiával hazatért Magyarországra.¹⁶⁰

Perczel két leggyakoribb és legbizalmasabb levelezőtársa az egymással is baráti viszonyban álló Vukovics Sebő és Rónay Jácint volt. Vukovicsal 1856-ig évente több levelet is váltottak, a személyes ügyek mellett hosszasan értekeztek az angol belpolitika, az európai politika és a magyar emigráció egymással összefüggő eseményeiről. Ebben az

¹⁵² Nem sokkal Jersey-re érkezése után egy alatta szolgált honvéd számára küldött egy font segélyt Londonba (MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. július 24.), Beöthynek pedig kölcsönt adott hamburgi útjára. Utóbbi felhatalmazta Perczelt, hogy halála esetén hagyatékából rendezze a tartozást, és erre sor is került. OSzK Kt. Fond 89/31. Beöthy–Perczel, 1854. szeptember 21.; MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1855. július 24.

¹⁵³ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1855. július 24.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1857. október 18.

¹⁵⁴ *Perczel*: Naplóm II. 175. o.

¹⁵⁵ MOL R 148. 3. t. Simonyi–Perczel, 1862. július 13.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1862. július 1.

¹⁵⁶ MOL R 148. 3. t. Perczel–Novelty, 1859. május 13. Novelty életrajzi adatai: *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. köt. Budapest, 1998–1999. II. 586. o.

¹⁵⁷ *Perczel*: Naplóm II. 175–176. o.; *Rónay*: Napló II. 215–219., 367–371. o. Mayer János („Mayer bácsi”) neve gyakran felbukkan az emigrációs iratokban. 1784 körül született (MOL R 90. 4208. Vukovics–Kossuth, 1863. október 19.), szűcs volt, aki nagy vagyont összegyűjtve visszavonult, és Londonba költözött. Anyagilag, és a hazából érkező vagy oda címzett küldemények kézbesítésével is segítette menekült honfitársait, köztük Perczelt. Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1857. június 28.; OSzK Kt. Fond 89/121. Nyugta, 1862. október 2., Rónay–Perczel, 1863. június 12.

¹⁵⁸ OSzK Kt. Fond 89/28. Batthyány Perczelhez írt levelei.

¹⁵⁹ OSzK Kt. Fond 89/100. Mészáros levelei Perczelhez.; OSzK Kt. Fond 89/145. Vukovics–Perczel, 1858. november 17.; MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1858. november 24.

¹⁶⁰ OSzK Kt. Fond 89/61. Halász–Perczel, 1857. június 22.

időszakban Perczel személyesen is járt Londonban Vukovicsnál. Intenzív kapcsolattartásukban jelentős szerepe volt az 1853 és 1856 között zajló krími háborúval kapcsolatos reményeiknek. A háború befejeződése után levelezésük megrikkult, de barátságuk nem szakadt meg.¹⁶¹

A másik londoni jó baráttal, Rónay Jácinttal viszont 1857-ben kezdtek rendszeresen levelezni.¹⁶² Az emigráns szerzetes, aki ezekben az években igen szerteágazó tudományos és kulturális tevékenységet folytatott, széles körű műveltségével komoly elismerésre tett szert. Hírlapi cikkeket írt magyar és angol lapokba, gazdag angol családok gyermekeinek nevelőjeként dolgozott, továbbá sajtó alá rendezte és kiadatta Széchenyi Istvánnak a Bach-rendszerrel leleplező *Ein Blick* című röpiratát.

A Perczellel ellentétben nyugodt természetű Rónay fáradhatatlan lelkiismeretességgel válaszolt a tábornok időnként véget érni nem akaró, sokszor keserűséggel és indulattal teli leveleire. Nemcsak őszinte barátságáról, de kitűnő lélektani érzékről is tanúbizonyságot téve írta naplójába: „Kímélve, tűrve, s mennyire csak lehető volt, személyeket mellőzve, okoskodtam, politizáltam elméletileg a haza sorsa fölött; ez volt válaszaim feladata azokra a levelekre, melyek újra és mindig újra felszaggatták a múlt sebeit, s fel-felriasztották a rég elnémult dicsőséget és csalódást. Szomorú, de lélektanilag tán mégis ez volt az egyedüli ír szenvedő barátom elborult kedélyére, mert feledtette véle, háttérbe szorította jelent, különben a napi gondok terhe alatt, melyek oly súlyosan nehezdedtek e családra, a kedveseit annyira szerető apa összerogyott volna.”¹⁶³

Perczel Jersey-re költözésekor bekövetkezett a keleti kérdés régóta várt kiéleződése. 1853 májusában megszakadt a diplomáciai kapcsolat Szentpétervár és Isztambul között, Oroszország pedig nem sokkal később megszállta a török fennhatóság alatt álló Moldvát és Havasalföldet. I. Miklós cár abban bízott, hogy Nagy-Britannia és Franciaország nem fogja megsegiteni a törököket, Ausztria és Poroszország viszont támogatja majd az orosz törekvéseket. Törökország októberben hadat üzent Oroszországnak, és ekkor már sejteni lehetett, hogy az isztambuli kormány a túlerőben lévő orosz seregekkel szemben számíthat az angol–francia segítségre.

A később krími háborúnak nevezett fegyveres konfliktus kirobbanása mozgásba hozta a magyar emigrációt is. A török seregben számos magyar honvéd harcolt, részben olyanok, akik a Törökországba menekülés után iszlám hitre térve beléptek a török seregbe, részben pedig olyanok, akik a háború kirobbanásakor jelentkeztek katonai szolgálatra. Kossuth isztambuli megbízottján, Gál Sándor ezredesen keresztül igyekezett tájékozódni a helyzetről, és emlékiratokat intézett a török kormányhoz. Az Ausztria Oroszország melletti fellépésével számoló török–magyar katonai együttműködés tervét azonban az isztambuli kormány elutasította.

¹⁶¹ Vukovics Perczelhez írt levelei az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában találhatóak: OSzK Kt. Fond 89/145., Perczel Vukovicsához írott levelei pedig a Magyar Országos Levéltárban: MOL R 216. 1. t.

¹⁶² Rónay Perczelhez írt 56 levele az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található: OSzK Kt. Fond 89/121., Perczel Rónayhoz írott 46 levele pedig Pannonhalmán, a Főapátsági Könyvtár Kézirattárában: Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. – Perczel életének emigrációs időszakában Rónayval váltotta a legtöbb levelet. A Pannonhalmán található levelek felkutatásában nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Hegedüs Józsefnek, a könyvtár munkatársának.

¹⁶³ *Rónay*: Napló II. 368. o.

Ugyanekkor a Kossuth egyszemélyi vezetését el nem ismerő tekintélyesebb magyar emigránsok is lépéseket tettek annak érdekében, hogy megteremtsék az újabb magyar szabadságharc kirobbantásának feltételeit. Teleki László, Klapka György és néhány társuk 1853 nyarán találkoztak a svájci Evianban, és cselekvési tervet dolgoztak ki. A háború októberi kirobbanása után Klapka azonnal Isztambulba utazott, Teleki pedig Párizsban igyekezett támogatást szerezni a magyar ügy számára. Az ő elképzeléseik is arra alapultak, hogy ha Ausztria hadba lép Oroszország mellett, akkor a nyugati hatalmak és Törökország számára kedvező és támogatandó lehet a magyar függetlenségi háború megindulása.¹⁶⁴

Teleki 1853 őszén azt fontolgatta, hogy Londonba utazik és megpróbál összeköttetésbe lépni az ottani kormánykörökkel. Az út célszerűségét tekintve azonban kételyek gyötörték: a francia hatóságok gyanakvással tekintettek az Angliába utazó vagy onnan érkező menekültekre, a magyar gróf tehát párizsi működését nehezítette volna meg ezzel a lépésével. 1853 végén azután mégis az utazás mellett döntött. Fontosnak tartotta, hogy a magyarok memorandumot intézzenek az angol és a francia kormányhoz, rögtön Ausztria várható hadba lépését követően. Azt, hogy Ausztria hosszabb időn keresztül semleges marad, lehetetlennek tartotta; azt pedig, hogy Oroszország ellen fordul, még lehetlenebbnek.¹⁶⁵

Teleki úgy tervezte, hogy 1854. februárjának elején Londonban találkozik Vukoviccsal, Perczellel és Beöthyvel. Minden bizonnyal velük kívánt egyeztetni az angol kormánnyal való kapcsolat felvételéről. Perczel és Beöthy ezért felkészültek a hajóútra, és szállást foglaltattak maguknak Londonban Vukoviccsal. A találkozóra azonban mégsem került sor, mert Teleki végül nem utazott Angliába. Mentségéül azt hozta fel, hogy a francia hatóságok nem engednék és elegendő pénze sincsen.¹⁶⁶

Perczel tehát 1854 elején nem tudott bekapcsolódni a politikai helyzet alakításába. Felmerülhetett volna az is, hogy több más honfitársához hasonlóan a török seregbe beállva szolgálja hazája ügyét, ezt azonban elutasította. Vukovics kérdésére válaszolva kifejtette, hogy ezt csak akkor tartaná elképzelhetőnek, ha hívnák őt Isztambulba. Ugyanakkor azt a nézetét is megosztotta Londonban élő barátjával, hogy Magyarország sorsát nem szabad a török érdekekhez kötni, mert a soknemzetiségű Oszmán Birodalom éppúgy a népek elnyomója, mint Ausztria. Léte tehát ellentétes a magyar szabadságtörekvésekkel, amelyeknek potenciális szövetségesei inkább az uralma alatt élő balkáni népek lehetnének.¹⁶⁷

1854 tavaszán felgyorsultak az események. Márciusban Nagy-Britannia és Franciaország szövetséget kötött Törökországgal, majd miután I. Miklós cár elutasította békeajánlatukat, hadba léptek. Közben a bécsi kormányzat igen ellenségesen lépett fel a magyar szabadságharc leverésében neki döntő segítséget nyújtó Oroszországgal szemben: Erdélyben csapatokat vont össze, amivel a dunai fejedelemségek kiűritésére kényszerítette I. Miklós cárt. Az oroszok balkáni térnyerését féltékenyen szemlélő Ausztria ezek után átmenetileg megszállta Moldvát és Havasalföldet. 1855 januárjában a Szárd–Piemonti Királyság serege is bekapcsolódott a hadműveletekbe, amelyek a Krím-félszigeten összpontosultak.

¹⁶⁴ Lukács: i. m. 103–118. o.

¹⁶⁵ MOL R 216. 1. t. Teleki–Vukovics, 1853. november 14., 1853. november 27., 1853. december 23.

¹⁶⁶ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1864. január 25., 1854. január 31.; uo. Teleki–Vukovics, 1854. február 13.; uo. Fülepp–Vukovics, 1854. január 31.; OSzK Kt. Fond 89/137. Teleki–Perczel, 1854. február 13.

¹⁶⁷ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. december 14.

A törökök és a nyugati szövetségesek egyre szorosabb ostromgyűrűt vontak az itt található Szevasztopol várába visszaszorult orosz haderő köré, míg végül az I. Miklós halála után trónra lépő II. Sándor cár 1856 januárjában elfogadta békefeltételeiket.

Ausztria meglepő magatartása és a krími háborúval kapcsolatos magyar remények meghiúsulása más emigránsokhoz hasonlóan Perczelt is keserűséggel töltötte el. Rónaynak azt írta 1854 őszén, hogy „hol röhögve, hol káromkodva, hol pityeregve” nézi, amint az egész világ megbolondul.¹⁶⁸ 1855. első hónapjaiban gyermekei és felesége gyengélkedése miatt már alig maradt ideje arra, hogy újságokat olvasson és közügyekkel foglalkozzon.¹⁶⁹ Nyáron mégis sikerült találkozót kieszközölnie Palmerston angol miniszterelnökkel, megbeszélésük azonban semmilyen eredménnyel nem járt.¹⁷⁰ Az azt követő években pedig nem is történtek olyan események az európai politikában, amelyek kedvezhettek volna a magyar függetlenség előmozdításának.

Mindezeket figyelembe véve is szembeötlő azonban, hogy Perczel életének emigrációban töltött időszakában a forradalom és szabadságharc más vezetőihez – például Kosuthhoz, Telekihez, Klapkához – képest igen ritkán szánta el magát nyilvános politikai lépésekre. Önálló kezdeményezései nem voltak, a magyar függetlenség ügyének napi- és napirenden tartásában nem vett részt, a haza jövőjét érintő elvi vitákba pedig nem folyt bele. Ugyanakkor gyakran hangzottatta, hogy bármikor kész Magyarország szabadságáért újra harcra szállni.¹⁷¹

Közügyi tértelenségét ő maga leveleiben általában azzal magyarázta, hogy a családi gondok és a megélhetésért folytatott nehéz küzdelem minden idejét és erejét lekötötték.¹⁷² Brüsszelben élő emigráns társa, Ludvig János találóan jegyezte meg róla, hogy „homentő hivatása nagy ellentét a pesztonka szereppel, melyre a sors őt kényszeríti”.¹⁷³ Az okokat azonban emellett másban is kereshetjük: a múlt újra és újra felszakadó sebei nyilvánvalóan gátolták őt abban, hogy figyelmét a jövő felé fordítsa. A szabadságharc veresége miatt érzett dühe olyan mély nyomot hagyott amúgy is labilis személyiségén, hogy az évek során a valóság talajától messze elrugaszkodó rögeszméi alakultak ki.

Meggyőződésévé vált, hogy a magyar függetlenségi háború vereségét az alkalmatlan és tisztességtelen vezetők okozták, a vereségben döntő szerepet játszó külső körülményekről – az osztrák–orosz túlerőről és a nagyhatalmi támogatás hiányáról – viszont egyáltalán nem vett tudomást.¹⁷⁴ A Görgeivel szemben széles körben elterjedt, de megalapozatlan áruslási vádak nemcsak bizonyosságként hitte, hanem ki is terjesztette másokra. Vukovicsnak írt egyik levelében úgy fogalmazott, hogy „az osztrák Aradon több árulót végeztetett ki, mint hazafit”, Klapkát pedig „a páratlan áruló”, vagyis Görgei „cinkostár-

¹⁶⁸ Rónay: Napló II. 257–258. o.

¹⁶⁹ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1855. március 22.

¹⁷⁰ A találkozóról Teleki egy Perczelnek írt levelében található utalásból tudunk. OSZK Kt. Fond 89/137. Teleki–Perczel, 1855. július 4.

¹⁷¹ Pl.: MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, [1853] k. n., 1853. november 3., 1853. december 14., 1856. április 24., 1863. április 27.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1861. május 28., 1865. július 4.

¹⁷² Pl.: MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1855. december 23., 1862. szeptember 25., 1863. április 27.

¹⁷³ MOL R 90. 4102. Ludvig–Kossuth, 1863. február 5.

¹⁷⁴ Pl.: MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1853. november 3., 1858. november 27.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1857. november 5., 1861. május 28.; MOL R 295. Perczel–Klapka, 1862. június 15.

sának” nevezte.¹⁷⁵ Jellemző, hogy leveleiben sokkal többször jelennek meg ellenséggént honfitársai, mint a császári katonák, vagy a bécsi udvar politikusai.

Mindez összefüggött azzal, hogy saját személyét és tetteit a valóságosnál sokkal nagyobb jelentőségűnek látta. Kétségtelen, hogy ért el komoly katonai sikereket a szabadságharcban, például amikor 1848 októberében felszabadította a Muraközt a horvát csapatok megszállásától, vagy amikor 1849 tavaszán a Délvidékről ha átmenetileg is, de kiverte a szerb felkelőket. Személyének jelentőségét és sikereinek értékét növelte, hogy ő volt a szabadságharc egyetlen olyan tábornoka, aki egyfelől nem rendelkezett komoly katonai előképzettséggel, másfelől viszont politikusként is tevékenykedett. Az azonban ennek ellenére is nyilvánvaló túlzás, hogy magát tekintette a szabadságharc legkiemelkedőbb hadvezérének és a haza megmentőjének. Ám éppen emiatt gondolta azt, hogy nem kapta meg az őt megillető elismerést, és emiatt érzett folyamatos sértettséget a szabadságharc szinte összes vezetőjével szemben.

Gyakran hangoztatta, hogy csak akkor hajlandó újra fellépni a haza érdekében, ha mindazok, akik háttérbe szorították őt, bocsánatot kérnek tőle. Várta és elvárta, hogy felhívják a cselekvésre, és felajánlják neki az őt megillető tisztséget.¹⁷⁶ Vallásos hittel telített látomásokban jelenítette meg a pillanatot, amikor majd újra a harctérre lépve elégtételt vehet az őt ért sérelmekért és felszabadíthatja hazáját. Egy Rónayhoz írt levelének befejező sorai sokat elárulnak személyiségéről: „Remélem, ha ismét szerencséltem levelével, a tábornok féle cím elmarad belőle, mit még borítékon sem szeretek látni; barátaimtól a legkevésbé hallani. Én csak hazám és magam ellenségeinek számára akarom tábornokságom reserválni: midőn bé fog telni az írás, és ha elküldend az Úr a nagy ütközetet tenni és szétdobni a főket nagy földek fölött. Amen”.¹⁷⁷

1859-ben úgy tűnt, tízévnnyi várakozás után végre elérkezhet a magyar szabadságharc újragezdésének ideje. III. Napóleon francia császár és Camillo Benso di Cavour gróf, a Szárd–Piemonti Királyság miniszterelnöke 1858 nyarán titkos megállapodást kötöttek arról, hogy megszüntetik a Habsburgok itáliai uralmát. Az Ausztria elleni háború tervei között kezdettől fogva szerepelt a magyar függetlenségi háború kirobbantásának támogatása, ezért a francia és piemonti vezetők kapcsolatba léptek Teleki Lászlóval és Klapka Györggyel.

A francia és a piemonti diplomácia számára kellemetlen lett volna már a tervezetések kezdetén a demokratikus eszmékhez kötődő és néhány évvel korábban még a köztársaságpárti Mazzinivel szövetkező Kossuthal összeköttetést teremteni. Ugyanakkor világossá tették Teleki és Klapka előtt, hogy elvárják a volt magyar kormányzó bevonását a szervezkedésbe, hiszen csak az ő személye adhatott súlyt a magyar szabadságharcra kapcsolatos terveknek. Teleki és Klapka ezért kénytelenek voltak félretenni Kossuthal kapcsolatos fenntartásaikat, utóbbi pedig, miután kész helyzet elé állították, beleegyezett a kollektív vezetésbe.

1859. május 6-án Párizsban létrejött a magyar emigráns kormány, a Magyar Nemzeti Igazgatóság, Kossuth, Klapka és Teleki részvételével. Titkára Irányi Dániel, pénztárosa

¹⁷⁵ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1855. december 23.

¹⁷⁶ Pl.: *Benedictina.gyűjtemény*, BK 249/V.3.1861. május 28., 1866. május 3.; MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1863. április 27.

¹⁷⁷ *Rónay*: *Napló* II. 257–258. o.

Puky Miklós lett, a hadügyi levelezéssel pedig Szabó Imrét bízták meg. Tervezték egy piemonti magyar légió megalakítását. Ennek főparancsnoki tisztségére Klapkát jelölték ki, míg a megszerzendő két gyalog- és egy lovasdandár élére Kiss Miklóst, Ihász Dánielt és Bethlen Gergely grófot nevezték ki. Perczel Mórnak a légió főfelügyelői tisztségét ajánlották fel.¹⁷⁸

Perczel 1859 elején Rónay Jácint leveléből értesült arról, hogy Klapka Párizsban tárgyal a francia vezetőkkel és az új év komoly reményeket tartogat a magyar emigránsok számára.¹⁷⁹ Miután április 29-én Ausztria megtámadta Piemontot, hét gyermekét és várandós feleségét Jersey-n hagyva az öccsétől kapott pénzen Párizsba utazott. A francia fővárosban találkozott Kossuthal. Találkozásukról Perczel Miklós – minden bizonnyal bátyja közlése alapján – így írt Rónaynak: „volt ölelkezés, békülés; de barátság és bizalom nélkül”.

Perczelnek a múltbeli sérelmeken alapuló bizalmatlanságát csak tovább fokozta, hogy tudomása volt a Kossuth, Klapka és Teleki között folyó tárgyalásokról. A részleteket nem ismerte, de azt érezte, hogy a szervezés első lépéseibe őt nem vonták be. Tisztában volt azzal is – ismét csak a részletek ismerte nélkül –, hogy Kossuthék együtt kívántak működni a Dunai Fejedelemségekkel és Szerbiával az Ausztria elleni háborúban, amit ő elfogadhatatlannak tartott.¹⁸⁰ Perczelnek semmilyen állásfoglalását nem ismerjük az emigráció éveiből a nemzetiségi kérdésre vonatkozóan, azonban egy két évvel később írt leveléből kiderül, hogy a szerbekkel és a románokkal kizárta a szövetezést az általuk a szabadságharc idején elkövetett kegyetlenkedések miatt.¹⁸¹ Ahogyan a szabadságharc vereségének okai közt nem fedezte fel az ellenség túlerejét, úgy a jövőre nézve sem fordított figyelmet arra, hogy kulcsfontosságú a szövetségesek keresése és különösen a nemzetiségekkel, valamint azok anyaországaival való együttműködés.

1859. májusának első napjaiban azonban lelkesedése erősebbnek bizonyult ellenérzéseinél. Egykori parancsőtisztjének, Novellynek örömteli hangulatban írta, hogy „a pelenkát és ásót ellökve” végre „zászlót és kardot” ragadhat.¹⁸² Lelkiállapotáról Szemere egy naplóbejegyzése is sokat elárul: „Megjelent [Párizsban] Perczel is. [...] Most is a régi: okos és bolond, dühös és békés, magát mindennek képzeli, Európa első hadvezérének, csak ő menthette s mentheti meg a hazát.”¹⁸³

A Magyar Nemzeti Igazgatóság a Szárd–Piemonti Királysághoz tartozó Genovát jelölte ki székhelyéül, ezért a különböző feladatokkal megbízott emigránsok – Kossuth kivételével, aki egyelőre Londonban folytatott tárgyalásokat – május folyamán sorra érkeztek meg az itáliai kikötővárosba. Nagyjából kétheti párizsi tartózkodás után Perczel is oda-utazott. Május 15-én a francia–piemonti seregek Tortonánál legyőzték az osztrákokat, és

¹⁷⁸ Lukács: i. m. 143–145. o.; Farkas Katalin: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866. Budapest, 2011. 11–12. o.

¹⁷⁹ OSzK Kt. Fond 89/121. Rónay–Perczel, 1859. január 23.

¹⁸⁰ Rónay: Napló III. 50–54. o.

¹⁸¹ HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1861. március 17. Perczel 1849 márciusa és júniusa között folytatott bács-bánsági hadjárata idején többször is tárgyalt szerb nemzetiségi vezetőkkel. A megállapodás reményében hatáskörén és Kossuth akkori elképzelésein is túllépve ígért kiváltságokat a szerbeknek. Ugyanakkor Kossuthhoz hasonlóan ő is elutasította a szerbek területi autonómiára vonatkozó igényét. Hermann: Kossuth, Perczel és a szerb kérdés i. m. 15–38. o.

¹⁸² MOL R 148. 3. t. Perczel–Novelly, 1859. május 13.

¹⁸³ Szemere Bertalan: Napló (1849–1861). S. a. r.: Albert Gábor. Miskolc, 2005. 342. o.

többek közt magyar származású hadifoglyokat is ejtettek. Ekkor dőlt el véglegesen, hogy sor kerülhet a magyar légió megszervezésére. Május 20-án Klapka és Perczel kiáltványt adtak ki, melyben átállásra buzdították az osztrák seregben harcoló magyarokat. Május 24-én pedig Torinóban királyi dekrétumot adtak ki a magyar légió felállításáról.¹⁸⁴

Perczel május 21-én baráti hangvételű levélben biztosította Kossuthot, hogy igyekezní fog honfitársaival együttműködve dolgozni „az ügyek legszentebbjéért”.¹⁸⁵ A következő napokban azonban szinte mindenkiel összeveszett. A rég várt alkalom miatt érzett izgatottsága minden bizonnyal még a szokásosnál is ingerlékenyebbé tette, amit tovább fokozott, hogy a legkevésbé sem volt meggyőződve Franciaországnak és Piemontnak a magyar függetlenség iránti elkötelezettségéről. Az, hogy őt nem kérték fel a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjának, felerősítette saját mellőzöttségével kapcsolatos régi sértettségét. Genovában is rendszeresen hangoztatta, hogy csak ő mentheti meg a hazát, és amikor Szabó Imre nevetségesnek mondta önimádását, Perczel kardot rántott fegyvertelen honfitársára.¹⁸⁶ Kettejük nézeteltérése egyébként aligha lehetett független attól a ténytől, hogy Szabó az emigrációban nyíltan kiállt Görgei mellett.¹⁸⁷

Perczel május végén dühödten elhagyta Genovát, azzal fenyegetőzve, hogy az Egyesült Államokba utazik családjával. Egyelőre azonban csak Londonig ment, ahol május 31-én találkozott Kossuthal, és bepanaszolta nála Itáliában maradt társait.¹⁸⁸ Különösen Telekit hozta kellemetlen helyzetbe a volt kormányzó előtt, őt ugyanis azzal vádolta, hogy a Kossuthal való megállapodás ellenére kész lenne akár Franciaország és Piemont támogatása nélkül is háborúra buzdítani honfitársait. Teleki ezeket a vádakat hosszú levélben cáfolta meg, és egyúttal tőle kissé szokatlan indulattal festette le Perczel kiállhatatlan viselkedését.¹⁸⁹

A volt kormányzó azonban 1859 májusában és júniusában mind leveleiben, mind személyes találkozásaik alkalmával igen szívélyesnek és türelmesnek mutatkozott Perczellel szemben, annak ellenére, hogy az időnként őt sem kímélte támadó megjegyzéseivel. A szabadságharc és a törökországi fogság alatti nézeteltéréseik ismeretében meglepő, de a forrásokból úgy tűnik, Kossuth egyfajta szövetségesként tekintett Perczelre Telekivel és Klapkával szemben.¹⁹⁰ Utóbbi kettőben nem bízott meg, mert természetesen tudott arról,

¹⁸⁴ *Koltay-Kastner Jenő*: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest, 1960. 125–129. o.; *Lucács*: i. m. 146. o.

¹⁸⁵ MOL R 90. 2760. Perczel–Kossuth, 1859. május 21. Közli: *Koltay-Kastner Jenő*: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez, 1859. Szeged, 1949. 84. o.

¹⁸⁶ Perczel viselkedéséről: MOL R 2779. Ihász–Kossuth, 1859. május 28., uo. 2784. Ihász–Kossuth, 1859. május 31. Közli: *Koltay-Kastner*: Iratok i. m. 92–93. o.; uo. 2790. Teleki–Kossuth, 1859. június 5. Közli: Teleki László válogatott munkái: i. m. II. 143–148. o.; uo. 2793. Ihász–Kossuth, 1859. június 6.

¹⁸⁷ Szabó Imre az 1848–49-es szabadságharc idején ezredesi rangot ért el. 1848 decembere és 1849 áprilisa közt katonai attaséként szolgált Teleki mellett Párizsban, 1849 májusától Kossuth katonai irodájának főnöke, június 10-től hadügyi államtitkár lett. *Bona*: Tábornokok i. m. 637–638. o.

¹⁸⁸ MOL R 90. 2785. Kossuth–Teleki, 1859. május 31. Közli: *Koltay-Kastner*: Iratok i. m. 88–91. o.; *Rónay*: Napló. III. 55–56. o.; A Kossuth-emigráció szolgálatában: Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Szerk.: *Koltay-Kastner Jenő*. Budapest, 1961. (A továbbiakban: *Tanárky*: Napló.) 58–59. o.

¹⁸⁹ MOL R 90. 2790. Teleki–Kossuth, 1859. június 5. Közli: *Teleki László* válogatott munkái: i. m. II. 143–148. o.

¹⁹⁰ Perczel egy levelében emlékeztette Kossuthot 1859. május végi szövetségekötésükre. MOL R 90. 2806. Perczel–Kossuth, 1859. június 14. Teleki viszont arra figyelmeztette Kossuthot, hogy nem Perczel

hogy elítélték az egyszemélyi vezetésre irányuló törekvését és csak a francia diplomácia nyomására működtek vele együtt. Perczről ezzel szemben azt tudta, hogy nem folyt bele a személyével kapcsolatos vitákba.¹⁹¹ Ráadásul, bár pontosan ismerte személyiségének árnyoldalait, tehetséges katonának és elvhű politikusnak tartotta. Biztos volt benne, hogy bármi is történjék, nem intrikál a háta mögött. Egy későbbi levelében úgy fogalmazott Perczellel kapcsolatban, hogy „barátnak őszinte, ellenségnek nyílt”.¹⁹²

Kossuthnak a francia–piemonti sereg június 4-én Magentánál aratott győzelmét követően sikerült rábírnia Perczelt arra, hogy hozzá hasonlóan utazzon Genovába.¹⁹³ A magyarok ekkor már komoly reményeket fűztek a függetlenségi harc megindulásához. A légió létszáma a következő hetekben háromezer fölé nőtt. A várakozásoknak azonban hamar véget vetett, hogy III. Napóleon a június 24-i solferinói győzelem után fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett Ausztriával.¹⁹⁴ A Genovában tartózkodó magyar emigránsok július elején értesültek a lesújtó hírről, hogy a háborúnak vége, és a nemrég alakult magyar légiót feloszlatták.¹⁹⁵ Perczel tábornok közben ismét összeveszett társaival, majd dühösen és csalódottan visszatért Jersey-re.¹⁹⁶

Perczel Mór újabb indulatoskodásában valószínűleg szerepe volt az öccsével történtenek. A solferinói győzelem után nem sokkal Perczel Miklós is Genovába érkezett azzal a szándékkal, hogy a légió tisztjeként részt vegyen a háborúban. A kis magyar seregnek azonban mégsem lett tagja. Ennek okáról ő maga hallgatott naplójában,¹⁹⁷ Szemere viszont azt írta, hogy az ifjabbik Perczelt nem akarták felvenni a légióba.¹⁹⁸ Ezt az értesülést megerősíti Irányi visszaemlékezése is, amely szerint az elutasítás oka az volt, hogy a légióban akkor már túl sok volt a törzstiszt.¹⁹⁹ A mellőzéshez emellett hozzájárulhatott, hogy Perczel Miklós a légió többi törzstisztjétől eltérően 1848 előtt nem volt katona.

Perczel Miklós a csalódás következtében mindenestre úgy döntött, visszatér Amerikába. Genovából Jersey-re ment, majd onnan feleségével és bátyja Miklós nevű kisleányával augusztusban elindultak a tengerentúlra.²⁰⁰ Nem bízott abban, hogy belátható időn belül a magyar ügy szempontjából kedvező fejlemények következhetnek be Európában, pedig bő egy évvel később mégis felcsillant a remény.

a szövetségese, hanem Klapka és ő. MOL R 90. 2790. Teleki–Kossuth, 1859. június 5. Közli: *Teleki László* válogatott munkái i. m. II. 143–148. o. – Június elején Kossuth és Perczel közt ismét baráti hangú levélváltásra került sor. MOL R 90. 2794. Perczel–Kossuth, 1859. június 7., uo. 2796. Kossuth–Perczel, 1859. június 9.

¹⁹¹ Lásd a *Málta, London, Norwood* című fejezetben!

¹⁹² MOL R 75. Kossuth–Irányi, 1866. május 27.

¹⁹³ *Rónay*: Napló III. 55–56. o.

¹⁹⁴ *Koltay-Kastner*: A Kossuth-emigráció i. m. 148. o.; *Lukács*: i. m. 146–147. o.; *Farkas*: i. m. 14. o.

¹⁹⁵ *Perczel*: Naplóm II. 181–182. o.

¹⁹⁶ *Tanárky*: Napló 87. o.

¹⁹⁷ *Perczel*: Naplóm II. 179–181. o.

¹⁹⁸ *Szemere*: Napló 398. o. Szemere nem értette, miért nem látogatta őt meg Perczel 1859. április–májusi párizsi tartózkodása során. Később tudomására jutott, hogy Perczel Kossuthal szövetkezett, és dühös levélben kárhóztatta a tábornok viselkedését. *Szemere*: Leveleskönyv 121. o. Szemere–Perczel, 1859. június 5., uo. 122. Szemere–Perczel, 1859. június 13.

¹⁹⁹ *Áldor Imre*: Kossuth és Perczel. Pest, 1868. 75. o. Áldor műve tartalmazza Irányinak a *Magyar Sajtó* című lapban 1868. április 25-én és 26-án megjelent frását.

²⁰⁰ *Perczel*: Naplóm II. 182. o.

1860 szeptemberében a Szárd–Piemonti Királyság kormánya Torinóban titkos megállapodást írt alá a Magyar Nemzeti Igazgatóság három tagjával a két nemzet katonai és politikai együttműködéséről egy esetleges Ausztria elleni háborúban. A piemonti–magyar megegyezés értelmében közös háborús célnak tekintették Magyarország függetlenségének kivívását és ígéretet tettek arra, hogy nem kötnek különbékét. A háború kirobbanása után az olaszországi magyar légió és egy Dalmáciában partra szálló 30–40 ezer fős olasz segélyszereg támogatta volna a magyarországi harcokat, miközben román és szerb területtől is nyomultak volna be katonák az országba. A megállapodásra azért került sor, mert a teljes piemonti sereg Dél-Itáliába vonult és a torinói politikusok attól tartottak, hogy Ausztria ezalatt hátra támadja hazájukat.²⁰¹

Perczel az említett eseményekkel összefüggésben 1860. novemberének végén vagy decemberének legelején Londonba utazott, ahol tárgyalt Kossuthal. Ismét rendkívül izgatott volt, és a volt kormányzón keresztül békülést ajánlott a Magyar Nemzeti Igazgatóság másik két tagjának, hangsúlyozva, hogy elfogadja feltételeiket. Valószínűleg e megbeszélés hatására, de nem tudni kinek a kezdeményezésére Kossuth 1860. december 6-án kelt levelében felvetette Telekinek, hogy Perczelt is vegyék be a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjai közé. A levél azonban már nem érkezett meg a címzetthez.²⁰²

Teleki 1860 decemberében álnéven, de mégis elővigyázatlanul Drezdába látogatott. Itt a Habsburgokkal szövetséges Szászország rendőrsége elfogta és átadta az osztrák hatóságoknak. Ferenc József végül szabadon engedte, de a kegyelmet súlyos feltételekhez kötötte: Telekinek minden kapcsolatot meg kellett szakítania az emigránsokkal, és átmenetileg a magyarországi politikai életben sem vehetett részt.²⁰³

A még mindig Londonban tartózkodó Perczel „nagy otrombaságnak” nevezte Teleki elővigyázatlanlanságát, magát a grófort pedig „erkölcsileg halottnak”. Amikor azután 1861 májusában Teleki öngyilkosságot követett el, Perczel Rónayhoz írt levelében már érdemeit is méltatta.²⁰⁴ Közben a magyar szabadságharc újrakezdésének lehetősége egyre reménytelenebb messzeségbe tolódott, mert az ekkoriban megszülető Olasz Királyság és Ausztria között a közeli jövőben nem volt várható a háború kirobbanása.

A politikai csalódásokat 1860–61-ben magánéleti gondok tetézték Perczel életében. Egymást érték a szomorú családi események. 1860 januárjában elhunyt anyósa, Pázmándy Antónia, a következő évben pedig édesapja, Perczel Sándor, majd nővére, Vörösmarty Mihály egykori múzsa, Vojanits Barnabásné Perczel Etelka. 1861 márciusában felesége kislányt szült, aki azután néhány hónapos korában meghalt.²⁰⁵ A lassan ötvenedik évét betöltő tábornok egyre kevésbé érzett magában erőt arra, hogy mindennapos kemény munkával tartsa fenn kis gazdaságát, amely az előző években amúgy is megsínylette távolléteit és betegeskedéseit. Apja örökségének mindössze egy tizenötöde maradt rá, ami nem jelentett lényeges segítséget számára. Ráadásul ettől kezdve már csak Sárközy József küldött nekik

²⁰¹ Farkas: i. m. 15–16. o.

²⁰² MOL R 90. 3496. Kossuth–Teleki, 1860. december 6. (A levelet Puky Miklós vette át.); Rónay: Napló III. 94–95. o.; Tanárky: Napló 200., 203. o.; Teleki László válogatott munkái i. m. II. 324. o.

²⁰³ Farkas: i. m. 16–18. o.

²⁰⁴ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V. 3. Perczel–Rónay, 1860. december 20., 1861. május 13.

²⁰⁵ OSzK Kt. Fond 89/121. Rónay–Perczel, 1860. január 19., 1861. július 25.; Benedictina-gyűjtemény BK 249/V. 3. Perczel–Rónay, 1861. február 27., 1861. május 28.; Dobos: i. m. 216. o.

rendszeres pénzsegélyt. Az anyagi gondok nehéz, és a család életében jelentős változásokat hozó döntésekre kényszerítették az apát. Még a nehéz anyagi viszonyok között is elképzelhetetlen volt Perczel számára, hogy visszatérjen Magyarországra. Tekintve, hogy a császári bíróság a szabadságharc után halálra ítélte, s nevét a kivégzés jelképéül 1851. szeptember 23-án bitófára szegezték, élete kockáztatása nélkül csak amnesztiával térhetett volna haza. Noha nem ítélte el azokat a honfitársait, akik kegyelmet kértek, ő maga ezt elveivel összeegyeztethetetlennek tartotta.²⁰⁶ 1861-ben azonban úgy érezte, családtagjaitól nem várhatja el, hogy továbbra is túrják miatta az emigráció végeláthatatlan nyomorúságát, ezért hazaküldésük mellett döntött.

1861 decemberében látogatóba érkezett Jersey-re a lánytestvérei közül a Perczel Mór-hoz legközelebb álló Erzsébet, férjével, Bartal Györggyel együtt.²⁰⁷ A Pozsony megyei Bartal család feje, a neves jogtudós, idősebb Bartal György 1837-ben nyert királyi adományt egyes Tolna megyei birtokokra, melyek irányítását György nevű másodszülött fiára bízta.²⁰⁸ Az ifjabb Bartal György ezért Tolna megyében lépett közpályára az 1840-es években, és itt választották az első népképviselői országgyűlés tagjává 1848-ban. A világosi fegyverletétel után két hónapig börtönben volt, majd birtokaira visszavonulva gazdálkodott. A szabadságharc híres tábornokának hűgát, Perczel Erzsébetet 1852-ben vette feleségül. 1860-ban, miután az októberi diploma visszaállította a megyéket Magyarországon, újra közéleti szerepet vállalt: Tolna megye első alispánja lett, nem sokkal később pedig országgyűlési képviselővé választották. Az 1861 áprilisa és augusztusa között ülésező törvényhozásban a Deák Ferenc vezetésével megszerveződő Felirati Párthoz csatlakozott.²⁰⁹

Bartal György és Perczel Erzsébet 1862 áprilisáig maradtak Jersey-n. A gyermektelen házaspár elvállalta Perczel Mór három gyermekének, a tízéves Júliának, a nyolcéves Sándornak és a hétéves Erzsébetnek a nevelését, akiket magukkal vittek Magyarországra.²¹⁰ Jersey-n így csak két nagyobb és a két legkisebb Perczel-gyerek maradt: a 17 éves Irma, a 14 éves Móric, a négyéves Hermina és a kétéves Antal. Két hónappal később a család egy újabb kislánnyal gyarapodott, akit Berta névre kereszteltek.²¹¹

Perczel Mór 1862 elején elhatározta, hogy tizenegyedik gyermekének születése után Brüsszelbe költöznék és onnan küldi majd haza Magyarországra még vele élő családtagjait. A gazdálkodó életmóddal egészségi állapota miatt fel akart hagyni, ugyanakkor olyan helyet keresett, ahol továbbra is viszonylag olcsón biztosíthatja megélhetésüket.²¹² Ráadá-

²⁰⁶ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1857. június 28. Állásfoglalását minden bizonnyal Halász József hazatérése, illetve a Ferenc József magyarországi látogatása alkalmából kiadott amnesztiarendelet ösztönözte. Halász őt is hívta, abban a reményben, hogy az újabb szabadságharc kirobbanása estén Perczel otthon a seregek élére állhat. OSzK Kt. Fond 89/61. Halász–Perczel, 1857. április 22.

²⁰⁷ OSzK Kt. Fond 89/21. Perczel Mór visszaemlékezései jersey-i tartózkodására és feleségének jellemzése.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1861. december 23.; *Rónay*: Napló III. 205–207. o.

²⁰⁸ Id. Bartal György életrajzi adatai: *Pálmány*: i. m. I. 811–813. o.

²⁰⁹ Ifj. Bartal György életrajzi adatai: *Csapó Mária*: Ifj. Bartal György. In: Az 1848–49. évi első magyar népképviselői országgyűlés i. m. 69–70. o. Perczel Erzsébettel kötött házasságáról lásd még: *Perczel*: Naplóm II. 146. o.

²¹⁰ *Rónay*: Napló III. 216–217. o.; *Kertbeny*: i. m. 46–47. o.

²¹¹ *Kertbeny*: i. m. 46–47. o.; *Vö.: Dobos*: i. m. 219–220. o.

²¹² Benedictina-gyűjtemény BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1862. március 10., 1862. augusztus 12.; *Rónay*: Napló III. 205–207., 216–217. o.

sul a belga fővárosba ekkor már el lehetett jutni Bécsből vasúton,²¹³ ami megkönnyítette a hazával való kapcsolattartást.

Sir Percy Douglas, Jersey kormányzója, akivel Perczel az évek során szívélyes baráti viszonyba került, meleg szavakkal méltatta és búcsúztatta el a magyar emigráns családot egy nyilvános beszédében.²¹⁴ Perczelék több mint kilenc év után, 1862. szeptember 26-án hagyták el Jersey-t. Londonba hajóztak, ahol nagyjából két hetet töltöttek, majd Belgium felé vették útjukat.²¹⁵

Brüsszel

Belgium a korabeli Európa fiatal állama volt, mivel csak 1830-ban szakadt el Hollandiától. Mégis több tekintetben mintaállamnak számított: politikai rendszere a modern alkotmányos eszméket ötvözte a monarchikus államformával, gazdasági eredményei pedig az ipari forradalom éllovasává tették.²¹⁶ Fővárosa, Brüsszel nem tartozott a kontinens legnagyobb városai közé, lakosságának száma nagyjából megegyezett Pest-Budáéval. London és Párizs is viszonylag gyorsan elérhető volt innen, ugyanakkor Brüsszelben mindkettőnél alacsonyabbak voltak a megélhetés költségei.²¹⁷

A szabadságharc leverését követően számos magyar menekült választotta Brüsszelt átmeneti tartózkodási helyéül, de csak két tekintélyes emigráns telepedett itt meg hosszabb időre. Egyikük, az erdélyi nemesi családból származó Jósika Miklós báró a hazában íróként és politikusként is nevet szerzett. Az 1830-as évektől kezdve részt vett erdélyi országgyűléseken, 1848-ban pedig a felsőház és az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja lett. Közben sorra jelentek meg romantikus regényei. A világhosi fegyverletétel után, az ötvenedik évén túl, kalandos körülmények között jutott el 1850 májusában Brüsszelbe. Itt eleinte szűkösen éltek feleségével, Podmaniczky Júlia bárónővel, de miután sikerült regényeit külföldön németre fordítva, Magyarországon pedig névtelenül megjelentetnie, anyagi helyzetük jelentősen javult. Kossuthal bizalmas kapcsolatban állt, és 1859-ben a Magyar Nemzeti Igazgatóság sajtóirodájának vezetője lett.²¹⁸

Jósikához hasonlóan Kossuth bizalmasának számított a másik neves brüsszeli emigráns, Ludvig János is. A szepességi német polgárcsaládból származó politikus és újságíró már a reformkorban tekintélyre tett szert műveltségével. A szabadságharc alatt országgyűlési képviselőként és kormánybiztosként tevékenykedett. Brüsszelbe történt menekülése után belga és francia lapokba írt cikkeket és különböző vállalkozásokba fogott, de az

²¹³ Norman J. G. Pounds: Európa történeti földrajza. Budapest, 2003. 471. o.

²¹⁴ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel-Rónay, 1862. június 7.; OSzK Kt. Fond 89/21. Perczel Mór visszaemlékezései jersey-i tartózkodására és feleségének jellemzése. Douglas kormányzóval Perczel néhány levelet is váltott (OSzK Kt. Fond 89/48.), és előbbi még 1867-ben is szívélyes levélben gratulált a tábornok hazatéréséhez. (MOL R 148. 3. t. Douglas-Perczel, 1867. október 13.)

²¹⁵ MOL R 216. 1. t. Perczel-Vukovics, 1862. szeptember 25., 1862. szeptember 30., 1862. október 4.

²¹⁶ Erdődy Gábor: A demokrácia katonái. A magyarországi polgári-alkotmányos átalakulás és szabadságharc belga megítélése 1848–1849-ben. Budapest, 2010. 9–10. o.

²¹⁷ Teleki Sándor emlékezései i. m. 468. o.

²¹⁸ Hermann Róbert – Jónás Károly: Jósika Miklós. In: Az 1848–49. évi első népképviseleti országgyűlés i. m. 1059–1062. o.

emigráció éveit végig nehéz körülmények között és az 1860-as években már súlyos betegséggel küszködve élt.²¹⁹

Ludvig volt az, aki Vukovics kérésére, 1862. októberének elején várta a Perczel családot a brüsszeli pályaudvaron és egy fogadóba kalauzolta.²²⁰ Perczel Mór a következő heteket megfelelő lakhely keresésével töltötte. Végül Brüsszel Ixelles nevű külvárosában sikerült bérelniük egy házat.²²¹

Perczel eredeti szándékaival ellentétben Sárközy Júlia nem költözött vissza Magyarországra, és a házaspárnak a brüsszeli évek alatt is született két gyermeke: 1863-ban György, 1866-ban pedig Ilona. Utóbbi volt a tizenegyedik emigrációban született gyermekük.²²²

A nagyobb gyermekek időközben felnőttek, és Perczel lehetőségeihez mérten igyekezett gondoskodni róluk is. Az ifjabb Perczel Mór, akinek „csintalansága” miatt a törökországi fogság idején apja sokat bosszankodott, az 1860-as években jersey-i és brüsszeli iskolákban elért kiváló tanulmányi eredményeivel szerzett örömet és büszkeséget szüleinek. 1864-ben, mindössze tizenhat évesen, jeles diplomával fejezte be a brüsszeli egyetem matematika szakát.²²³

A családfő 1863 nyarán Genfbe utazott a tizennyolc éves Irmával, aki onnan rokonok kíséretében Magyarországra ment. Hazatérésének célja az volt, hogy otthon rangjához illő és megfelelő vagyoni körülményeket biztosító férjet találjon. Irma két évig élt Magyarországon rokonoknál, és két vagonos kőrője is akadt, de egyikük sem nyerte el a lány tetszését. Ugyanakkor hajlandó lett volna a család érdekében megházasodni, ám Perczel Mór ezt az áldozatot nem kérte tőle. Nehéz anyagi helyzetük ellenére titkon talán örült is, hogy szívéhez legközelebb álló gyermeke visszatér köreikbe.²²⁴

1865 nyarán Irma legidősebb öccse, a tizennyolc éves József kíséretében érkezett meg Brüsszelbe. Perczel Mór utoljára tizenhat évvel korábban, 1849-ben látta Kömlődön maradt legnagyobb fiát. Egy levelében alacsony termetű, de csinos külsejű, továbbá jóindulatú és értelmes fiatalembernek írta le Józsit, műveltségével ugyanakkor nem volt elégedett. Egy darabig ő maga oktatta francia nyelvre, majd angolul taníttatta. A fiú képzeletében apja minden bizonnyal hősként és követendő példaként élt, mert ő is katona szeretett volna lenni. Apja azonban azt tervezte, hogy Amerikába küldi borkereskedőnek öccse, Miklós mellé.²²⁵

²¹⁹ *Pálmány Béla – Hermann Róbert*: Ludvig János. In: Az 1848–49. évi első népképviselői országgyűlés i. m. 512–515. o.; *Hermann Róbert*: Kossuth és Görgei között – Ludvig János kormánybiztosi jelentései 1849-ből. *Századok*, 2006/3. 671–750. o. (Ludvig életrajzi adatai: 671–675. o.)

²²⁰ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1862. október 9.; MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1862. október 11.

²²¹ *Jósika Miklós*: i. m. 370–372. o. Jósika–Fejérváry, 1862. december 1.

²²² OSzK Kt. Fond 89/22. Perczel Mór feljegyzése Ilona leányáról.; *Jósika Miklós*: i. m. 393–395. o. Jósika–Fejérváry, 1863. november 1. Vö.: *Dobos*: i. m. 219–220. o. 1865. augusztus 30-án Sárközy Júlia egy halott gyermekét szült. (Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. szeptember 1.; HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1865. szeptember 1.) Magyarországra való visszatérésük után, 1868-ban még egy Gábor nevű fiuk született. Perczel Mórnak és Sárközy Juliának tehát összesen 15 gyermeke született.

²²³ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1864. június 30.; HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1864. június 30.

²²⁴ HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1863. június 24.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1864. június 30., 1865. július 4. Utóbbi levelében Irmát apja „életük örömének” nevezte.

²²⁵ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. május 20., 1865. július 4., 1865. október 29., 1865. december 29. Vö.: *Dobos*: i. m. 360–363. o.

Perczel Miklós ezredes Amerikába való visszatérte után az egyik iowai ezred parancsnokaként az északiak oldalán részt vett az 1861 és 1865 között folyó polgárháborúban. Ezt követően, miután nagy haszonnal eladta iowai birtokát, New Yorkba költözött, ahol sikeres borkereskedelmet folytatott. Nevelt gyermeke, Perczel Mór Miklós nevű fia alig várta, hogy tanulmányai befejeztével nagybátyja oldalán bekapcsolódhasson az üzleti életbe.²²⁶

A Perczel család Brüsszelben visszavonultan élt, emigráns társaikkal a korábbiaknál ritkábban érintkeztek,²²⁷ helyiekkel való összeköttetéseknek pedig nincs nyoma a forrásokban. Jósikáéktól viszonylag távol laktak, és csak ritkán látogatták egymást.²²⁸ Ludviggal Perczel gyakrabban találkozott, időnként hosszasan beszélgettek, de azt nem lehet állítani, hogy bizalmas barátokká váltak volna. Ludvigot nyilvánvalóan zavarták Perczel Kossuthtal szembeni időnkénti kirohanásai, amelyekről egyébként a volt kormányzónak küldött leveleiben említést is tett. Ugyanakkor látta a tábornok jellemének rokonszenvedőbb oldalát is. Így írt róla Kossuthnak: „Ó mily dühös politicus és hazafi, éppoly szelíd férj 's apa...”²²⁹

1865-ben Perczel Rónayt tartotta egyetlen bizalmas barátjának az emigrációban.²³⁰ Thaly Zsigmond, akitől 1862-ben Jersey-n vett búcsút, 1863-ban amnesztia nélkül hazatért családjával Magyarországra.²³¹ Vukoviccsal 1863 tavaszán bő négy évre megszakadt levelezésük. Az 1860-as évek elején viszont újra baráti viszonyba került Nemeskéri Kiss Miklóssal, akivel tíz évvel korábban Londonban keveredett összetűzésbe.

Kiss azon kevesekhez tartozott, akiknek szerencsésen alakult sorsuk az emigrációban. Londonból az 1850-es évek elején Párizsba költözött, francia állampolgár lett, vasútmérnöki diplomát szerzett a Sorbonne-on. Egy francia grófnőt vett feleségül, akinek révén sógora lett Edouard Antoine Thouvenel grófnak, a Francia Császárság későbbi isztambuli követének, majd külügyminiszterének. Felesége családjának köszönhetően Kiss rokoni és baráti kapcsolatba került a francia arisztokrácia és az európai diplomácia számos befolyásos tagjával. Utóbbiak közt volt Otto von Bismarck párizsi porosz követ, a későbbi kancellár is. Összeköttetései értékes segítséget jelentettek a magyar függetlenség ügye szempontjából, természetesen kedvező hatással voltak személyes helyzetének alakulására is. 1864-ben saját vasúti vállalkozást indított, amely hamarosan Poroszországban és Belgiumban is kapott megbízásokat.²³²

²²⁶ *Perczel*: Naplóm II. 182–189. o.; OSzK Kt. Fond 89/114. ifj. Perczel Miklós Szüleihez, 1862. október 1., 1866. december 29.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. október 29. Vö.: *Dobos*: i. m. 126–154., 396. o.

²²⁷ MOL R 90. 4102. Ludvig–Kossuth, 1863. február 5.; *Jósika Miklós*: i. m. 393–395. o. Jósika–Fejérváry, 1863. november 1.

²²⁸ *Jósika Miklós*: i. m. 370–372. o. Jósika–Fejérváry, 1862. december 1.; uo. 599–601. Perczel–Jósika, 1864. január 11.

²²⁹ MOL R 90. 4102. Ludvig–Kossuth, 1863. február 5., 1867. június 24.; HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1865. szeptember 1.

²³⁰ *Rónay*: Napló III. 370–371. o.

²³¹ OSzK Kt. Fond 89/121. Rónay–Perczel, 1863. szeptember 3.; MOL R 90. 4208. Vukovics–Kossuth, 1863. október 19.

²³² Pl. „Barátja, Kossuth”. Forráskiadvány Kossuth Lajos Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténeli Múzeumban őrzött irataiból. Szerk.: *Solymosi József*. Budapest, 2003. 98–103. o. Kossuth–Kiss, 1860. január 11.; HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1864. május 17. Vö.: *Bona*: Tábornokok i. m. 443. o.; *Farkas*: i. m. 119–121. o.; továbbá: *Kun József – Bőhm Jakab*: Kossuth Lajos levelei nemeskéri Kiss Miklóshoz (1851–1864). *HK*, 1957/3–4. 322–381. o., 1958/1–2. 221–258. o.

Perczellel minden bizonnyal találkozott 1859-ben a piemonti magyar légió szervezése kapcsán, de levelezni csak 1861-ben kezdtek.²³³ Leveleik politikai és személyes ügyeket egyaránt érintettek. 1863 végén Perczelék minden addiginál nehezebb anyagi helyzetbe kerültek, és a családfő Kisshez fordult segítségért. Pénzügyi gondjaik fő oka az volt, hogy Sárközy József eladósodott és nem tudta többé küldeni az addigi pénzüsszeget vejének. Perczel ugyan kapott némi pénzt egy magyarországi hívtől, ez azonban nem volt elég megélhetésükhöz. Felesége ősi ékszereit már egy évvel korábban eladták, hogy egy korábbi adósságukat törleszteni tudják, ezért értékesíthető vagyontárgyuk nem maradt. Perczelben felmerült ugyan, hogy megpróbál állást keresni, de erre valószínűleg nem került sor. Nyilvánvalóan idegen volt tőle, hogy alkalmazottként dolgozzon, ráadásul megfelelő munkalehetőség sem igen kínálkozhatott számára.

Kiss eleinte kölcsönökkel támogatta a nehéz sorsú családot, később pedig minden bizonnyal az ő közbenjárásának köszönhetően kezdett III. Napóleon francia császár évjára-dékot folyósítani Perczelnek. Ugyancsak nagy segítséget jelentett Perczelnek, hogy Kiss ajánlásával 1864-ben felvették a belga vasúthoz frissen diplomázott Móric fiát. A következő évben az ifjabb Perczel Mór már Kiss vállalkozásának alkalmazottjaként dolgozott Poroszországban.²³⁴

Perczelék Brüsszelbe érkezése után néhány hónappal, 1863 januárjában felkelés robbant ki az orosz fennhatóság alatt álló lengyel területeken. A magyar emigránsok közül sokan reménykedtek abban, hogy a lengyelek háborúja nyitánya lesz egy olyan forradalmi hullámnak, melynek során más közép- és kelet-európai népek is felszabadulhatnak az elnyomás alól. Perczel egy Vukovicsnak 1863 tavaszán válaszul írt levelében kifejtette, hogy a magyaroknak is sürgősen életjelet kellene adniuk magukról, meg kellene indítaniuk harcukat annak érdekében, hogy az európai politika tudomást vegyen róluk. Perczel tehát nem tekintette előfeltételnek a külső támogatás megszerzését az újabb szabadságharchoz, sokkal inkább abban reménykedett, hogy a kirobbanó háború fog a magyarok számára kedvező változásokat ösztönözni az európai politikában. Rendkívül hosszú és szenvedélyes hangú levelében azonban ezúttal is több szó esett a múlttól és a vélt vagy valós személyes sérelmekről, mint a gyakorlati tennivalókról. Perczel ismét azt várta, hogy megkövessék őt azok, akik véleménye szerint 1848–49-ben bűnököt követtek el ellene, s csak azután akart cselekedni.²³⁵

Kossuth ezúttal nem próbált együttműködni Perczellel. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az ő lehetőségei is beszűkültek: 1863 során Klapka és két vele szövetkező Magyarországról érkezett politikus, Komáromy György és Csáky Tivadar gróf fokozatosan háttérbe szorították a volt kormányzót. Az olasz kormány, amelynek Ausztriával való el-

²³³ Perczel Kisshez írott levelei – egy kivételével – a Hadtörténelmi Levéltárban találhatóak: HL VII. 5. 87–88. d. Kiss Perczelhez írott leveleit és Perczel egy Kisshez írt levelét az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi: OSzK Kt. Fond 89/103., illetve 159/15.

²³⁴ HL VII. 5. 87–88. d. Perczel-Kiss, 1863. december 9., 1864. február 14., 1864. május 17., 1864. június 30., 1865. szeptember 1.; OSzK Kt. Fond 89/103. Kiss–Perczel, 1863. december 25., 1864. február 10. Sárközy Júlia ékszereinek eladásáról: OSzK Kt. Fond 89/121. Nyugta, 1862. október 2.; Rónay–Perczel, 1863. június 12. (Az eladást a Magyarországra utazó Mayer János intézte Rónay közreműködésével. Perczel évjára-dékáról: OSzK Kt. Fond 89/161. Perczel Mór József fiának, 1866. október 31.; MOL R 90. 4946. Irányi–Kossuth, 1868. április 6.

²³⁵ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1863. május 4.

lenséges viszonya a legtöbb reményt kelthette a magyarokban, ekkor már Klapkáéknak folyósított pénzt a szervezkedéshez, és velük kötött szerződést 1864 elején.

Kossuth tevékenysége ezért a magyarországi titkos mozgalom beindítására korlátozódott. A hazai szervezkedéssel előbb Vidacs Jánost, majd annak letartóztatása után Nedeczky Istvánt bízta meg. A Nedeczky által létrehozott forradalmi bizottmány 1863 decemberében proklamációkat jelentetett meg Kossuth nevében, 1864. március 15-én pedig tüntetésekre készült. Utóbbiakra azonban már nem került sor, mert a hatóságok a szervezkedők jelentős részét letartóztatták.²³⁶ Perczel a proklamációkról és a letartóztatásokról is értesült a magyar lapokból, és sértődötten állapította meg, hogy Kossuth nélküle cselekedett.²³⁷

Perczel sértettsége ismét megmutatta emigrációs megnyilvánulásainak jellemző, de sajátos ellentmondását. Egyfelől elítélő véleménnyel volt Kossuthról, másfelől mégis zárólag tőle várta a kezdeményezést. Ez az ellentmondás még nyilvánvalóbb, ha figyelembe vesszük, hogy 1862 nyarán üdvözölte az általa korábban árulónak tekintett Klapka Kossuthtal való szakítását, vagyis kilépését a Magyar Nemzeti Igazgatóságból.²³⁸ Arról ugyanakkor nem volt tudomása, hogy Kossuth mozgásterét részben éppen Klapka szűkítette le 1863–64-ben.

A lengyel események mellett Perczel a magyarországi politikai élet változásait is nyomon követte. A magyar országgyűlés 1861 augusztusában történt berekesztését követően kezdetét vette a Schmerling-provizóriumnak nevezett ideiglenes önkényuralom. Perczel már 1863 elején úgy értesült, hogy a hazában csak az nem akarja a kiegyezést az udvarral, akinek semmije sincsen. A tábornok erre a hírre a rá jellemző erős indulattal reagált, dühösen szidalmazva a „Bécsbe szaladgálókat”.²³⁹

A brüsszeli évek alatt Perczel rendszeres olvasója volt a Deák köréhez kötődő *Pesti Naplónak* és a korábbi Határozati Párt vezérkara által indított *Magyar Sajtónak* is.²⁴⁰ Minden bizonnyal ezekből szerzett tudomást Deák 1865-ben megjelent húsvéti cikkéről, mely nyilvánossá tette a bécsi udvarral 1864 vége óta titokban folytatott kiegyezési tárgyalásokat. Arról, hogy magyarországi rokonai hogyan értékelték Deák politikáját, Perczel részben levelekből, részben az ekkor Brüsszelbe érkező legidősebb fia, József beszámolójából értesült. Az értékelések igen különbözőek voltak, és ez valamelyest megingatta Perczel korábbi határozottságát.²⁴¹

²³⁶ Farkas: i. m. 41–83. o.

²³⁷ HL VII. 5. 87–88. d. Perczel–Kiss, 1864. február 14.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, [1864.] április 2.

²³⁸ MOL R 295. 8. d. Perczel–Klapka, 1862. június 15. Ismereteink szerint ez az egyetlen levél, amit Perczel Klapkának küldött az emigráció időszakában. Klapka levelére válaszul írta sorait, amelyekben természetesen nem mulasztotta el felróni tábornoktársának szerinte 1848–49-ben elkövetett hibáit. Mindezek ellenére úgy gondolta, Klapkára még nagy szükség lehet a szabadságharc újakezdése esetén.

²³⁹ MOL R 90. 4102. Ludvigh–Kossuth, 1863. február 5. A Magyarországról Brüsszelbe visszatérő Szontagh Sámuel honvéd őrnagy volt az, aki az említett híreket megosztotta Ludvigh-gal és az éppen nála tartózkodó Perczellel.

²⁴⁰ OSzK Kt. Fond 89/121. Rónay–Perczel, 1862. június 12.; Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. október 29. A *Magyar Sajtót* Rónay küldte neki, a *Pesti Naplót* – legalábbis Vahot állítása szerint – Kemény Zsigmond. Honvédek könyve i. m. III. 153. o.

²⁴¹ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. július 4.

Ferenc József 1865 szeptemberében bejelentette, hogy december 10-re összehívja a magyar országgyűlést. Perczel több rokonát is megválasztották képviselőnek. Öccse, Perczel Béla, valamint két sógora, Vojanits Barnabás és Bartal György a törvényhozában többséget szerző Deák-párthoz csatlakozott. Unokatestvére, Perczel István, továbbá Ghyczy Kálmán, aki feltehetőleg felesége révén volt távoli rokona a kiegyezés mérsékelt ellenzékét, a balközép irányzatot támogatta. Apósa, Sárközy József viszont a kiegyezés radikális ellenzékét alkotó szélsőbaloldali csoport tagja lett. Sárközyt ugyanebben az évben a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnokának is megválasztották, a Deák köréhez tartozó Lónyay Menyhért ellenében.²⁴²

Perczel Béla és Bartal György a Deák-párt befolyásos politikusaivá váltak, a kiegyezés után mindkettejük pályafutása egészen a miniszteri bársonyszékig ívelt fel.²⁴³ Perczel Mór feltehetőleg az ő személyükkel kapcsolatos érzelmi elfogultsága miatt lett megengedőbb a kiegyezés támogatóival szemben.²⁴⁴ Egy Rónayhoz szóló levelében azt írta, hogy bár régen rossz hazafiaknak tartotta az udvarral egyezkedőket, most kész megbocsájtani azoknak, akik átmenetileg ebben látják az egyetlen járható utat. Ez persze nem jelentette azt, hogy osztotta volna véleményüket, hiszen ő továbbra is a függetlenség kivívására készült. Sárközy József által felnevelt legidősebb fiának – nyilvánvalóan csak az egyik oldal álláspontját tükröző – hírei pedig megerősítették őt abban, hogy a nemzet többsége kész a háborúra.²⁴⁵

1866 tavasza ismét elhozta a magyar szabadságharc újrakezdésének reményét. Poroszország és Olaszország április 8-án Ausztria ellen irányuló szövetségi szerződést írt alá. Előbbi a Német Szövetség irányításáért versengett a bécsi kormányzattal, utóbbi pedig területi igényekkel lépett fel a Habsburgok birodalmával szemben. A háború június 15-én robbant ki, amikor Poroszország hadat üzent Ausztriának.²⁴⁶

²⁴² Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. október 29. – Az említett képviselők pártállásáról lásd: *Adalbert Toth*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München, 1973. 222. o. (Bartal György), 249. o. (Ghyczy Kálmán), 298. o. (Perczel Béla és Perczel István), 310. o. (Sárközy József), 336. o. (Vojanits Barnabás); *Ruszoly József*: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvények gyakorlati kormányszerződés és hazai helyhatósági levéltári források alapján. Szeged 1999. 109–110. o. (Sárközy József), 110. o. (Ghyczy Kálmán), 129. o. (Perczel Béla, Perczel István és Bartal György – mindhármukat Tolna megyében választották meg), 159. o. (Vojanits Barnabás). Sárközy Toth művében a balközép képviselőjeként szerepel, azonban Szabó Csillának a szélsőbaloldallal kapcsolatos tanulmánya e csoporthoz tartozónak nevezi. *Szabó Csilla*: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a '48-as párt megalakulása. *Századok*, 1999/3. 524. o. 26. és 27. j.

²⁴³ Perczel Béla a dualizmus időszakában a képviselőház alelnöke, majd elnöke, igazságügy-miniszter (1875–78) és a kormánypárt elnöke volt. *Dobos*: i. m. 155–162. o. – Bartal György 1865 augusztusától 1867 februárjáig a Helytartótanács első elnökhelyettese volt, 1874–75-ben pedig a földművelés- ipar- és kereskedelemügyi miniszter tisztségét töltötte be. *Csapó Mária*: Ifj. Bartal György. In: Az 1848–49. évi első magyar népképviselői országgyűlés i. m. 69–70. o.

²⁴⁴ Azt, hogy érzelmei időnként elveinél is erősebbnek bizonyultak, jól mutatja a szintén Brüsszelben élő Sréter Lajos ezredessel való heves összetűzése. Sréter egy találkozásuk alkalmával kritizálta Bartalnak a kiegyezést támogató országgyűlési beszédét, és megállapította hogy Bartal „megérett az akasztófára”. A sógorát és jötevőjét ért támadásra válaszul Perczel gazembernek nevezte Srétert, aki ezek után párbajra hívta ki őt. A tábornok azonban nem volt hajlandó párbajozni. MOL R 90. 4383. Ludvig–Kossuth, 1866. április 18. Sréter párbajozási szándéka egyébként különösnek mondható, mivel jobb karját a szabadságharc idején amputálták.

²⁴⁵ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. július 4.

²⁴⁶ *Farkas*: i. m. 117–126. o.

Perczelt ismét lázas izgalomba hozta a háború reménye. Egy darabig várta, hogy hívják őt,²⁴⁷ s mivel erre nem került sor, május végén saját elhatározásából Torinóba utazott Kossuthhoz. Magával vitte két legidősebb fiát, Józsefet és Móricot, akiket eredetileg Garibaldi önkéntesei közé akart felvetetni. Kossuth azonban jelezte neki, hogy hamarosan sor fog kerülni az olaszországi magyar légió újjászervezésére és a két fiúra inkább ott lenne szükség.²⁴⁸ Perczel József és az ifjabb Perczel Mór június második hetében csatlakoztak közkatonaként a légióhoz, amit hamarosan Bolognába vezényeltek.²⁴⁹

Kossuth szívesen fogadta Perczelt. Azokban a napokban, amikor a tábornok Torinóba érkezett, az olasz kormány félreérthetetlenül tudtára adta, hogy csak akkor működik vele együtt, ha megállapodik a Klapka–Csáky–Komáromy-féle csoporttal. A független Magyarország kormányzója tehát kénytelen volt félretenni említett honfitársaival kapcsolatos fenntartásait annak érdekében, hogy ismét az események alakítójává válhasson.²⁵⁰

Ebben a helyzetben Perczelt most is hűséges szövetségesként vette számításba. Egy Irányinak küldött levelében igen kedvezően nyilatkozott róla. „Aranytiszta hazafinak” nevezte, és szembeállította őt Klapkával, akit a politikában járatlan, elveiben ingadozó és megbízhatatlan embernek tartott. Azt írta, hogy Perczellel könnyen együtt fognak tudni működni, mert elveik azonosak. Természetesen tisztában volt a tábornok nehéz természetével, de úgy gondolta, képes lesz ügyelni arra, hogy ne sértse meg hiúságát.²⁵¹

Kossuth az olaszországi magyar légió főfelügyelői tisztségét ajánlotta fel Perczelnek, megemlítve, hogy a későbbiekben a Duna mellékén megalakítani remélt sereg vezetését szeretné rábízni. A tábornok a felkérést elfogadta. A forrásokból úgy tűnik, a volt kormányzó valóban őszintén hitt a Perczellel való együttműködés sikerében, és mindent meg is tett azért. A tábornoknak saját torinói lakásában adott szállást, majd amikor június második hetében az olasz kormány akkori székhelyére, Firenzébe utazott, hosszú és bizalmas levelekben számolt be Perczelnek a nemzetközi és az itáliai belpolitikai helyzet alakulásáról. Értesítette őt arról is, hogy igen reménykeltő tárgyalásokat folytatott Karl Georg Usedom firenzei porosz követtel a porosz–magyar közös háború lehetőségéről.²⁵²

Június közepén Perczel is Firenzébe utazott, és jelen volt azon a találkozón, amelyen megállapodás született Kossuth és a Csáky–Komáromy-féle bizottmány együttműködésének részleteiről. A megbeszélésnek szintén résztvevője volt Türr István, az olasz sereg altábornagya, akit a firenzei vezetés a Balkánra kívánt küldeni, hogy megszerezze a szerbek támogatását. Erre azért volt szükség, mert a tervek szerint a magyar légiót magukba foglaló olasz seregek szálltak volna partra Dalmáciában, hogy előrenyomuljanak Magyarország felé.²⁵³

²⁴⁷ Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1866. május 3.

²⁴⁸ *Tanárky*: Napló 320. o.

²⁴⁹ OSzK Kt. Fond 89/112. Ifj. Perczel Mór Szüleihez, 1866. június 12.

²⁵⁰ *Farkas*: i. m. 124–126. o.

²⁵¹ MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1866. május 27.

²⁵² OSzK Kt. Fond 89/83. Kossuth–Perczel, 1866. június 13., 1866. június 14.; MOL R 75. 1. t. Tanárky–Irányi, 1866. május 30.; *Tanárky*: Napló 321–322. o.

²⁵³ *Farkas*: i. m. 125–126. o.

Perczel már a találkozót megelőzően, majd a következő hetekben is hangot adott elégedetlenségének. Leginkább azt sérelmezte, hogy Kossuth és Türr nélküle tárgyaltak Firenzében II. Viktor Emánuel olasz királlyal a magyar–olasz szövetségről. Azután szeretett volna minél hamarabb a hadszíntérre menni, a király táborába, ezt azonban az olasz vezetők elutasították. A firenzei kormány egyelőre igyekezett halogatni a dalmáciai expedíciót, de az elutasítás oka volt az is, hogy az olasz politikusok körében ismert volt Perczel összeférhetetlen természete. A tábornok viszont nehezen viselte a tétlenséget.

Perczel először június 15-én levélben támadt neki Kossuthnak, de ekkor még hajlott az együttműködésre. Július elején Torinóban azonban már olyan éles hangú vitára került sor kettejük között, ami lehetetlenné tette további közös munkálkodásukat. Perczel az 1859-es eseményektől eltérően ezúttal minden haragját a volt kormányzóra zúdította, és teljesen alaptalanul vádolta meg azzal, hogy ahogyan 1848–49-ben, úgy most is háttérbe akarja szorítani őt.²⁵⁴ Perczel ezek után dühödten távozott Olaszországból, Kossuth pedig a végletekig elkeseredett hangú levélben tudatta Irányi Dániellel szakításukat, megjegyezve, hogy legszívesebben visszavonulna a közügyektől.²⁵⁵

Kossuth és Perczel összetűzésének időpontjában a háború már lényegében eldőlt. A porosz seregek július 3-án Königrätz és Sadowa között elsöprő győzelmet arattak az osztrákok felett, akik ezért a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére kényszerültek. Ausztria váratlan és gyors veresége nem hagyott időt a magyar szabadságharc kirobbanására. Ennek esélyét azonban az is csökkentette, hogy Csáky és Komáromy állításaival ellentétben a hazában nem létezett olyan erős, jól szervezett mozgalom, amely képes lett volna fegyveresen fellépni a függetlenség érdekében. Éppen ezért a Poroszországban Klapka vezetésével megalakított légió rövid magyarországi betörése sem talált visszhangra a hazában.²⁵⁶ Mindez természetesen megerősítette a kiegyezésre irányuló törekvéseket.

Perczel legkedvesebb emigráns barátja, Rónay Jácint a háború lezárulta után hazatért Magyarországra. Útja során szeptember közepén néhány napot Brüsszelben töltött a tábornoknál.²⁵⁷ Mindeközben Perczel két legidősebb fia, József és Móric továbbra is Olaszországban tartózkodott. Várták a légió feloszlását és azt, hogy megkapják járandóságukat. A légió tényleges feloszlására végül decemberben került sor, és az elbocsájtott katonák hosszas alkudozások után kéthavi illetményüket vehették kézhez.²⁵⁸

Perczel Mór szeretete volna, ha fiai az olasz királyi seregben folytatják katonai pályafutásukat, a firenzei hadvezetés azonban nem kívánta alkalmazni a magyar légió volt tagjait.²⁵⁹ Az ifjabb Perczel Mór ezért az Egyesült Államokba utazott, ahol hamarosan

²⁵⁴ KLI VI. 343–348. Perczel–Kossuth, 1866. június 15.; Torinóban történt veszekedésükre 1866. július 6. és 8. között került sor. Ennek tartalmáról Kossuth egy későbbi beszámolója alapján tudunk képet alkotni: MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1868. április 8.

²⁵⁵ MOL R 75. 1. t. Kossuth–Irányi, 1866. július 8.; *Áldor*: i. m. 76–78. o.

²⁵⁶ *Farkas*: i. m. 126–147. o.

²⁵⁷ OSzK Kt. Fond 89/121. Rónay–Perczel, 1866. augusztus 27.; *Rónay*: Napló IV. 147. Rónay még 1866 tavaszán kapott engedélyt a hazatérésre. MOL R 90 4416. Ludvig–Kossuth, 1866. május 27.

²⁵⁸ OSzK Kt. Fond 89/111. Perczel József és ifj. Mór Szüleikhez, 1866. december 11.; OSzK Kt. Fond 89/110. Perczel József Szüleikhez, 1866. december 30. Vö.: : A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai i. m. 93.

²⁵⁹ OSzK Kt. Fond 89/111. Perczel József és ifj. Mór Szüleikhez, 1866. december 11.

mérnöki állást kapott egy New York állambeli vasúti társaságnál.²⁶⁰ Bátyja, József szintén Amerikába készülődött, de a hosszú utazás előtt vissza akart térni Magyarországra, hogy búcsút vegyen nagypapjától.²⁶¹ Nem tudjuk, hogy az útra sor került-e, és ha igen, akkor a legidősebb Perczel-fiú látta-e még utoljára őt felnevelő nagypapját, Sárközy József ugyanis 1867. január 23-án Kömlődön meghalt.²⁶²

Bécsben ekkorra jelentősen előrehaladtak a kiegyezési tárgyalások, és február 17-én Ferenc József kinevezte az emigrációból még 1857-ben amnesztiával hazatért Andrássy Gyula grófot Magyarország miniszterelnökévé. Március 20-án az országgyűlés többsége elfogadta a közösügyi törvényjavaslatot, vagyis megszületett a kiegyezés, amely alkotmányos rendszert és korlátozott önállóságot biztosított a magyar állam számára. Június 8-án magyar királlyá koronázták Ferenc Józsefet, aki négy nappal később szentesítette a kiegyezési törvényt. Egyúttal általános amnesztiát hirdetett azok számára, akiket a szabadságharcban való részvételük miatt ítélték el. Az amnesztiát az uralkodóra tett hűség eskü letételéhez kötötték.

Az említett események új helyzet elé állították az emigránsokat. Perczel Mór várható hazatéréséről szinte azonnal felröppentek hírek a magyarországi lapokban,²⁶³ de a tábornok Vukovics kérdésére közölte, hogy még nem döntött. 1867. június 18-án kelt levelében egyértelműen állást foglalt a kiegyezés ellen, a következő szavakkal: „Nekem továbbra is az a vallásom, mi volt 1849-ben”. Ennek ellenére nem zárta ki, hogy személyes körülményei végül mégis a hazatérésre kényszerítik, de szokása szerint, most is arra várt, hogy honfitársai hívják és tiszteletüket fejezzék ki iránta.²⁶⁴

Alig egy héttel később Ludvig azt közölte Kossuthal, hogy Perczel ugyan nem akar hazamenni, de engedni fog családjának.²⁶⁵ Nem meglepő, hogy a források által kedves, szelíd asszonyként leírt²⁶⁶ és minden bizonnyal igen türelmes Sárközy Júlia szeretett volna visszatérni Magyarországra. Neki és kisgyermekének is rengeteg nélkülözésben volt részük az emigráció éveiben, ráadásul nyilvánvalóan találkozni akart öt évvel azelőtt Magyarországra küldött három gyermekével is. A családfő későbbi döntését emellett az is befolyásolta, hogy időközben az annyira várt hívó szó is eljutott a hazából Brüsszelbe: Perczelt június 23-án elnökévé választotta a buda-pesti honvédegyelet, ami ideiglenesen az ország honvédegyleteit összefogó központi testületként is működött. Nem sokkal később ugyancsak az elnöki tisztség vállalására kérte fel a tatai, a Tolna megyei és a Komárom megyei honvédegyelet is.

²⁶⁰ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1867. július 4.

²⁶¹ OSzK Kt. Fond 89/111. Perczel József és ifj. Mór Szüleikhez, 1866. december 11.

²⁶² *Szigeti István – Hermann Róbert: Sárközy József.* In: Az 1848–49. évi első népképviselői országgyűlés i. m. 743. o.

²⁶³ OSzK Kt. Fond 89/145. Vukovics–Perczel, 1867. június 17.

²⁶⁴ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1867. június 18.

²⁶⁵ MOL R 90. 4751. Ludvig–Kossuth, 1867. június 24.

²⁶⁶ Rónay „szelíd lelkű, őszinte, előzékeny” asszonynak írta le Sárközy Júliát (*Rónay: Napló II.* 76–77. o.), Perczel Miklós pedig azt jegyezte fel naplójába a törökországi fogság idején, hogy „Juliska” megérkezése felvidította őket. (OSzK KT. Quart. Hung. 3185. I. 280. f.)

A kiegyezést követően Magyarország számos megyéjében és városában alakultak meg honvédegyletek. Legfontosabb feladatuknak a volt honvédek, illetve özvegyeik és árváik segélyezését, valamint a szabadságharc emlékének ápolását tartották. Az egyes egyletek egymástól függetlenül működtek, de már 1867 nyarán igény mutatkozott az országos szintű összefogásra. A buda-pesti honvédegylet kezdeményezésére július 7-én országos honvédgyűlést tartottak Pesten.²⁶⁷

A honvédegyleti mozgalomban neki felkínált vezető szerep ellenére Perczel július 4-én még mindig azt írta Vukovicznak, hogy egyelőre nem tett előkészületeket a hazatérésre.²⁶⁸ Tehát valószínűleg komoly vívódások előzték meg döntését, amely a következő napokban született meg. Július 11-én Ludvigh már tényként közölte Kossuthtal Perczel várható visszatérését Magyarországra. A szabadságharc Brüsszelben élő egykori kormánybiztosa komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy kibékítse Perczelt és Kossuthot. Szerette volna, ha a párizsi világiállításra látogató volt kormányzó a belga fővárosba is elutazik, és személyesen találkozik Perczellel annak hazatérése előtt.²⁶⁹

Kossuth azonban ezúttal már nem tudott megbocsájtani Perczelnek. Ludvighnak küldött levelében ennek ellenére ismét kinyilvánította a tábornok iránti nagybecsülését. A következőket írta róla: „Hogy Perczelt a Tolnai s mint mondod a Komáromi Honvédegyletek és amint a lapokból látom az Országos Honvédgyűlés is elnöküknek megválasztották, azzal csakis kötelességüket teljesítették, mellyel érdemeinek tartoznak. Igen szomorú, igen botránkoztató hálátlanság, kegyelethiány volt volna, ha mást akárkit elibe tesznek, s őt mellőzik. A tiszteletteljes megemlékezés, mellyel érdemeinek adóztak, nekem valóban jól esett...”

Kossuth ugyanakkor csodálkozott Perczel hazatérési szándékán, mert meg volt győződve annak a nemzeti függetlenség iránt elkötelezettségéről. Éppen ezért, még arra is gondolt, hogy Perczeltől talán nem is követelik meg a hűségesküt. A levél további részében azt fejtette ki, miért nem akar mégsem találkozni vele: „Perczel Móricz kebelében oly hirtelen szokott fellobbanni, s ha fellobbant oly dühösen dúl a minden tekintetet legázoló indulat, hogy ha az egyszer fellobban, ő többet nem ura magának...” Reményét fejezte ki, hogy a tábornok otthon mégis tud majd uralkodni magán és méltó lesz az őt ünneplők bizalmára. Sorait végül ezekkel a szavakkal zárta: „a sokszor hiában megkísérelt baráti viszony múltékony helyreállításának keserves illúziójához kezemet nem ajánlhatom.”²⁷⁰

Perczel még kevésbé tudott felülemelkedni a múltbeli sérelmeken. Ludvigh beszámolója szerint nem sokkal hazaindulása előtt dühöngve fogadta a hírt, hogy a július 7-én tartott országos honvédgyűlésen Kossuth zajos ünneplésére került sor.²⁷¹ A tábornok visel-

²⁶⁷ *Farkas*: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom i. m. 522–559. o.

²⁶⁸ MOL R 216. 1. t. Perczel–Vukovics, 1867. július 4.

²⁶⁹ MOL R 90. 4755. Ludvigh–Kossuth, 1867. július 11.

²⁷⁰ OSzK KT. Levelestár, Kossuth–Ludvigh, 1867. júl. 14.

²⁷¹ MOL R 90. 4756. Ludvigh–Kossuth, 1867. július 18.

kedése Ludvighot komoly aggodalommal töltötte el. Sok mindent megérezett a következő egy év eseményeiből, amikor attól tartott, hogy Perczelt Kossuthnal szemben táplált gyűlölete a kiegyezést támogatók táborába fogja sodorni, és kínos botrányt kiváltó fellépésre ösztönzi majd.²⁷²

Az ötvenhatodik évében járó Perczel Mór feleségével és hat gyermekével együtt 1867. július 17-én szállt vonatra Brüsszelben, hogy az emigrációban eltöltött tizennyolc keserves év után hazainduljon Magyarországra.²⁷³

²⁷² MOL R 90. 4751. Ludvig–Kossuth, 1867. június 24., uo. 4755. Ludvig–Kossuth, 1867. július 11., uo. 4756. Ludvig–Kossuth, 1867. július 18. „Ha ellened kikel, csak önmagának árt, de azért mégis botrány lesz” – írta Ludvig Kossuthnak. Emellett figyelmeztette a volt kormányzót, hogy a Deák-párt minden hazatérő menekültet megkönyékez. Perczelt hazatérése után nem sokkal országgyűlési képviselővé választották Zalaegerszegen, és ő korábbi elveivel szembefordulva valóban a Deák-párthoz csatlakozott a törvényhozásban. Pálfordulásának pontos körülményeit nem ismerjük, de fő oka nyilvánvalóan a tábornok Kossuthnal szemben érzett gyűlölete volt. Könnyen lehet, hogy kormánypárti rokonai, talán Bartal György vagy Perczel Béla rábeszélésének is szerepe volt döntésében. 1868 tavaszán a honvédegyleti mozgalom országos elnökeként dühös kirohanásra ragadtatta magát Kossuth ellen, amelynek következtében a honvédegyletek többsége elhatárolódott tőle, és ezzel gyakorlatilag kizárta magát a mozgalomból. *Farkas: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom* i. m. 522–559. o.

²⁷³ Magyarországi fogadtatásáról: uo. 522–523. o.

KATALIN FARKAS

MÓR PERCZEL IN EXILE

Summary

The paper presents Mór Perczel's life between 1849 and 1867. Perczel was one of the generals of the Honvéd Army during the 1848–49 Hungarian War of Independence, as well as a radical representative of the National Assembly. In August 1849, fleeing from capital punishment and hoping to rekindle the independence war, he escaped to Turkey.

Pressed by Austria, the Turkish government interned him with many other former leaders of the independence war to Kütahya, Asia Minor, in 1850. Perczel could leave from here in 1852, then he lived in Malta, London and Norwood in 1852–53; on the Island of Jersey between 1853 and 1862; then in Brussels from 1862 until his coming home. His wife and two children followed him to exile in 1850. During the next fifteen years to come, they had eleven more children. The large family lived in extremely straitened circumstances in the exile.

Perczel paid constant attention to the changes in the European political situation, hoping to fight again in a new Hungarian independence war. Lajos Kossuth meant to give him a leading role in making the plans of the Hungarian Exile come true in 1859 and 1866, too, but Perczel's pugnacious attitude finally made the cooperation impossible.

The general and his family returned to Hungary after the Compromise in 1867.

KATALIN FARKAS

MÓR PERCZEL DANS L'ÉMIGRATION

Résumé

L'étude présente la période entre 1849 et 1867 de la vie de Mór Perczel. Lors de la guerre d'indépendance de 1848–1849, Perczel fut général de l'armée de défense nationale et député radical de l'assemblée nationale. En août 1849, il se réfugia en Turquie pour éviter d'être condamné à la mort et dans l'espoir de reprendre la lutte d'indépendance.

En 1850, sous la pression de l'Autriche, le gouvernement turc le relégua à Kütahya en Asie mineure avec d'autres chefs de la guerre d'indépendance où il dut rester jusqu'en 1852. En 1852 et 1853 il vécut à Malte, à Londres et à Norwood avant d'habiter l'île de Jersey entre 1853 et 1862 et puis Bruxelles jusqu'à son retour en Hongrie. Son épouse et ses deux enfants le rejoignirent dans l'émigration en 1850. Durant la bonne quinzaine d'années qui suivirent, ils eurent encore onze enfants et la famille nombreuse avait des difficultés financières dans l'émigration.

Perczel suivit l'évolution de la situation politique européenne en attendant de combattre dans la nouvelle guerre d'indépendance hongroise tant espérée. En 1859 et en 1866, Lajos Kossuth compta lui confier un rôle majeur dans la réalisation des projets de l'émigration hongroise, mais le caractère difficile de Perczel empêcha leur collaboration.

Le général et sa famille rentrèrent en Hongrie après le Compromis.

KATALIN FARKAS

MÓR PERCZEL IN DER EMIGRATION

Resumee

Die Studie stellt den Abschnitt des Lebens von Mór Perczel zwischen 1849 und 1867 vor. Perczel war zurzeit des ungarischen Freiheitskampfes von 1848-49 einer der Generäle der Honvéd-Armee und ein radikaler Abgeordneter der ungarischen Diät. Im August 1849 floh er vor der gegen ihn ausgesprochenen Todesstrafe und in der Hoffnung des Neubeginns des Unabhängigkeitskampfes in die Türkei.

1850 wurde er auf den Druck Österreichs hin von der türkischen Regierung zusammen mit anderen Führungspersonen des Freiheitskampfes nach Kütahya in Kleinasien interniert, das er 1852 verlassen durfte. In den Jahren 1852-53 lebte er auf Malta, in London und Norwoodban, zwischen 1853 und 1862 auf der Insel Jersey und von 1862 bis zu seiner Heimkehr in Brüssel. Seine Ehefrau folgte ihm mit den beiden Kindern im Jahre 1850 in die Emigration. In den folgenden mehr als anderthalb Jahrzehnten bekamen sie noch weitere elf Kinder. Die Großfamilie lebte in der Emigration unter äußerst schwierigen finanziellen Verhältnissen.

Perczel informierte sich ständig über den Verlauf der politischen Lage in Europa und wartete darauf, im erhofften weiteren ungarischen Freiheitskrieg kämpfen zu können. Lajos Kossuth wollte ihm sowohl im Jahre 1859, als auch 1866 eine Führungsrolle bei der Verwirklichung der Pläne der ungarischen Emigration zukommen lassen, aber die unverträgliche Natur Perczels machte die Zusammenarbeit schließlich unmöglich.

Der General und seine Familie kehrten nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich nach Ungarn zurück.

Фаркаш Каталин

ПЕРЦЕЛЬ МОР В ЭМИГРАЦИИ

Резюме

Автор статьи показывает жизнь Перцеля Мора в период с 1849 по 1867 годы.

В статье показан период жизни Перцеля Мора с 1849 до 1867 года. В период 1848-1849 годов во время венгерской освободительной борьбы 1848-1849 годов Перцель был одним из генералов хонведской армии и радикальным представителем государственного собрания. В августе 1849 года Перцель в надежде на возобновление освободительной борьбы Венгров спасся бегством в Турцию. В 1850 году турецкое правительство под давлением Австрии вместе с другими руководителями освободительной борьбы интернировало его в Малую Азию в Кютахию, откуда он смог уехать лишь в 1852 году. В 1852-1853 годах он живет на Мальте, в Лондоне, и Норвудбе, в период с 1853 по 1862 он находится на острове Джерсей, с 1862 года до возвращения на родину он проживал в Брюсселе. Его жена и двое детей сопровождали его во время эмиграции. В последующие полтора десятка лет у них родилось еще одиннадцать человек детей. Многочисленная семья живет в эмиграции в весьма тяжелых материальных условиях.

Перцель непрерывно интересовался складыванием политической обстановки в Европе и ждал, когда он снова мог бы начать бороться за независимость венгров. Кошут Лайош в 1859 и в 1866 году предназначал ему руководящую роль в осуществлении планов венгерских эмигрантов, однако неуживчивая натура Перцеля в конце концов сделала невозможным их взаимодействие.

Генерал и его семья после австро-венгерского компромисса вернулась на родину в Венгрию.